

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2606

2607

2608

2609

2610

2611.

9147.9251

t-40

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ. ԿԻԼԷՍԷՐԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԷՉ

ԵՂԻՇԷ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՐՔԷՆ ՅԱՊԱԿՈՒԱԾ ԳԼՈՒԽՆԵՐ

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ

Յայտագր. վ. հ. 4. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ

1912

Պատկուած Յ. Իգմիեանց Գրկն. Յանձնաժողովէն
Սահակ Մեսրոպեան մրցանակով

281.6

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԷԶ

ԵՂԻՇԷ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ
ԳԻՐՔԷՆ ՅԱՊԱԻՈՒԱԾ ԳԼՈՒԽՆԵՐ

ՆՈՐ ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ

ՐԱՅԳԷՆ ԵՊՍ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԱՆԿԻՐԻՈՅ

Ի ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՑ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Տպագր. վ. եւ շ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

1912

12789

Ի յիշատակ

ՈՂԲԱՅՅՈՒԼ ԲԱՐՅՆԱՄԻՍ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԷՖ. ԽՈՐԱՍԱՆՃԵԱՆԻ

ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒՆ

ՈՐ

ԼՐՋՕՐԷՆ, ՀԱՅՈՒ ՍՐՏՈՎ ԿԵՍԻՐԷՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ ՈՐ

ՅԱՆԿԱՐԾԱՄԱՀ ԹՈՒՋՔՈՎ ԹՈՂՈՒՑ ԱՅՍ ԿԵԱՆՔԸ

ԻՐ ՍՈՌՑԳ ՀԱՍԱԿԻՆ ՄԷՋ

ՆՄՆ. 1871 Նոյեմ. 21 — † 1911 Յուլիս 4 ԹԵ.

6567-57

of

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հետեւեալ ֆակի մը հաստատմանը, գորս կը հրասարակեմ՝ **ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԷՁ՝** ընդհանուր խորագրին սակ, շարունակութիւնն են ԵՂԻՇԷ ԲՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՅԻՆ գործիս ԵՐՐՈՂ ԳԻՐԿԻՆ եւ կը համապատասխանեն ստոր Երդ, Զրդ եւ Էրդ յայտարարած գրութեանն: — Այս գրութեանը յայտարարած էի գործիս հրասարակչութեանն փախստի գոհացում սաղա համար, ինչպէս որ յայտարարած եմ այդ գործի Յառաջաբանին մեջ⁽¹⁾:

Առանձին տեսակով կը հրասարակեմ այդ յայտարարած գրութեանը անփոփոխ — միայն ջնջելով Երդ Զրդ եւ Էրդ գրութի բաժանումները եւ պատկերով հաստատական բաժանումները —, որպէս զի ոչ միայն ուսումնասիրութիւնս անբողջապէս հրասարակուած ըլլայ իր ծրագրին համեմատ, այլ նա եւ կատարած կ'ըլլաւ այս հրասարակութեանը՝ Ամենայն Հայոց Վեհ. Հայրապետին հնգ. Մասքոս Բ. Կրդ. ին պատուերը: Ս. Կաթողիկոսը, երբ Էջմիածին կը գտնուէի 1910 ին, եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան առթիւ, Սեպտ. 14, ԲՇ. օրը, Վեհարան հրաւիրելով զիս, ի միջի այլոց, գնահատեց Եղիշէի քննական ուսումնասիրութիւնս եւ պատուիրեց, որ անպատճառ հրասարակեմ յայտարարած գրութեանը. կրկին կրկին յստատարելով ինձ միակզանայն, որ Հայ Եկեղեցոյ Ծիսական Պատմութիւն մըն ալ գրեմ⁽²⁾:

(1) Տե՛ս ԵՂԻՇԷ, ԲՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՅԻՆ սպ. 1909, Վիեննա Միսթրեն. Տպրն. էջ Ժ.—ԺԱ.

(2) Նկատելով, որ այդ գրութեանը կը շօշափէին Հայ. Եկեղեցւոյ հնագոյն ժամանակներուն ծիսական խնդիրները. հետեւաբար կարելի էր ընդարձակել ծրագիրը մինչեւ վերջին դարերը.

Եւ ես այն ասեմ խնդրեցի Ն. Վեհափառութեան ,
որ բարեհաճի բոյջ սաչ ինձ Էջնիսովնի սպարակեան
հրատարակելու ուսումնասիրութիւնս: Եւս շառ ըսաւ:
Բայց Էջնիսովնեան վերադարձիս՝ երբ ես դեռ արոնս
չեի հասած , վասնանեցաւ Վեհ. Հայրապետը , եւ
այս պատճառաւ աչ ուշացաւ հրատարակութիւնը այս
գործին :

Վեհ. Հայրապետը քանի մը յատկանշական հար-
ցումներ աչ ըրաւ խօսակցութեան ասեան , եւ մասնա-
ւորապէս շատ կը հետաքրքրուէր հասկընալ , թէ ինչո՞ւ
համար նախնի մատենագիրներ կ'ընէին մատենագրա-
կան կեդոններ , ինչպէս օրինակի համար Եղիշէ , որ
շատ մը աղբիւրներէ օգտուած է եւ թառ մը անգամ
չունի այդ մասին եւ ետք՝ ինկզիմէր ակունստեւ ու
ակունջադար կը հոնչակէ իր նկարագրած դեպքերուն եւ
դեմքերուն , մինչ դուք , ըսաւ , ապացուցած էք որ
պատմագիրը գործի է այդ հանգամանիկէ: Ի՞նչ է աւոր-
պատճառը , եւ այլն : Բնական է , եւ բացարեցի այդ
պատճառը իմ հասկըցողութեամբ . բայց հարկ էր որ իմ
ուսումնասիրութիւնս իր կարգին եւրարկուէր մաս-
նագրութեան անաչառ ֆինուրեան եւ երեւան թերուէր
թէ ի՞նչչապի ճիշդ են՝ եղած դիտողութիւններն ու յայտ-
նութիւնները : Եղիշէի վրայ իմ հրատարակած ֆինա-
կան ուսումնասիրութիւնը , իբր բողոքովիս նոր եւ
աննախաւոր ձեռնարկ , յայտարարած եմ արդէն , որ
չնան չէ , եւ իմ յուզած խնդիրները կրնան շատ մը
թեր ու դեմ կարծիքներու տեղի սաչ : Ես սիրով
պիտի շեշի մասնագրութեան այդ կարծիքները , որով
պիտի նկատուի ինչ որ մատենագրութեան կա-
տարեալ յուսարանութեան :

Սակայն մինչեւ հիմա ուրիշ է ֆինական վերա-
ծումը չեմայ գործիս մասին , ինչ որ մեծապէս
ցանկապի էր ինձ համար . իսկ գովեստներ շատ

շեշի Թուրքիոյ եւ Կովկասի բաւասերներու կողմէն :
Եւ Պ. Արշակ Զօրանեան , իր Անահիթին մեջ , Հայ
ցեղին Պատմութիւնը խորագրին սակ , իր ֆինական
տեսութիւնները պարզելու ասեան Պ. Գեորգ Ասպուի
Etudes historiques sur le Peuple Arménien ի եւ
ՊՊ. Noel Dolensի ու A. Katchի *Histoire des An-
ciens Arméniens* ի մասին , իր մտքին եւ արջին համա-
ձայն կը զտէ իմ ֆինապատմութեան եւ ֆինապատմութեան
արդիւնները համարելու ուղղութիւնս՝ ա՛մ բաւերով .

— « Վերջերս լոյս տեսած ուրիշ գործ մը , թէ եւ միմիայն
պատմական որոշ շրջանի մը նուիրուած սահմանափակ
ուսումնասիրութիւն , լիովին գոհացում կուտայ այն
արջի ու մտքի պահանջներուն , գոր վերեւ բացարեցի ,
Այդ գործն է Բարգէն Վ. Կիւրեանի Եղիշէի եւ Վար-
դանանց մասին հոյակապ գիրքը , Անա գործ մը , որուն
մէջ հեղինակը հետեւած է ամենախիստ գիտական մեթոտի .
իր խուզարկութեանց համեմատ՝ Եղիշէ կը դարձի Ե-
դարուն ապրող Ս. Մեսրոպի աշակերտ , Վարդանայ բար-
տուղար , պատերազմին ակունստեւ կրօնական մ'ըլլալէ ,
կը դառնայ Զ. դարու վանական գրագէտ մը , որ օգտու-
լով գրականապէս՝ Մարութեանի եւ Փիլոնի գործերու
Թարգմանութիւններէն եւ պատմականապէս՝ Փարպեցոյ
գրքէն , գրած է Հայ քրիստոնէութեան մեծ դիւցազնե-
րութիւնը , եւ սակայն , այդ խուզարկութեանց նուիրուած
աւաջին մասէն յետոյ , կարգաւէր գործին երկրորդ մասը
ուր հեղինակը նոյն ինքն Վարդանանց դրուագը կ'ոգէ ,
կը բացատրէ , կը լուսաւորէ՝ օգտուելով Փարպեցիէն եւ
Եղիշէէն ու բոլոր այդ շրջանին վրայ տեղեկութիւն տուող
Հայ եւ օտար աղբիւրներէն . իր գրած պատկերն այնպէս
գեղեցիկ է , տար , կրնդամի . — ոչ միայն հետեւեալ ,
այլեւ գուրգուանքով , խամդադասանքով , յարգանքով
յօրինուած , — որ՝ անոր տարածեալ ճակ Եղիշէն իբր
գրագէտ ա՛լ աւելի մեծ եւ Վարդանը իբրեւ հերոս ա՛լ
տեղի վստի կը տեսնենք :

Ահա՛ այս ոգով տոգորուած պիտի ըլլայ այն մեծ
Հայր , որուն պիտի վիճակուի գրել Հայոց ամբողջական
ճշմարիտ պատմութիւնը (ԱՆԱՀԻՏ , 1909—1910. Թիւ 9-10
Գեղիս—Յիւլի . էջ 208 ,

Այս հասոճածներու առանձին հրատարակութիւնը, իբր շարունակութիւնը Եղիշէի վրայ ֆենսֆենական ուսումնասիրութեանս, կը յուսամ թէ մեկ կողմէն առիթ պիտի ընծայէ բանասերներուն՝ անդրադառնալու ԵՂԻՇԷիս վրայ եւ միւս կողմէն զգիտ պիտի ըլլայ Հայաստանեայց Եկեղեցոյ բարեկարգութեան մասին գործնականօրէն խորհելու: Վասն զի Երդ դարու Հայ Եկեղեցոյն վրայ նեոնաւ պատկան այս արագ ակնարկը՝ շատ կարեւոր թելադրութիւններ կ'ընէ խորհողներուն, որոնք կենսական են Հայաստանեայց Եկեղեցոյ համար:

Հայաստանեայց Եկեղեցոյ բարեկարգութիւնը այնքան կենսական խնդիր մըն է, որու զանցառութիւնն ու յետագումը ծակը ծակը պատասխանատուութիւններ կը բերէ պատասխանատուներուն վրայ: Եկեղեցին ֆարսցած կազմակերպութիւն մը չէ, այլ կենդանի գործարանաւորութիւն մըն է, որու ընտան կանոնաւորութեան կախումն է իր կենսականութիւնն ու արդիւնաւորութիւնը: Հայ Ազգին խորհող մասը, եկեղեցական թէ աշխարհական, պարտաւոր են շուրջ ուշադրութեան առնել այս խնդիրը. իսկ նախաձեռնութիւնը պիտի է ստանձնեն մեր Կաթողիկոսներն ու Պատրիարքները՝ սիրով եւ համբերատար համագործութեամբ: Վասն զի բարեկարգութիւնը պիտի է հիմնուի նոյն ինքն Եկեղեցոյ պատկանութեան եւ աւանդութեան վրայ՝ գոհացնելու համար ժամանակիս պահանջները իր ինքնուրոյն ոգիով. այս ոգին պիտի է ճառագայթէ բարեկարգութեան մեջ ալ: Հայաստանեայց Եկեղեցին այսպիսի բարեկարգութեամբ մը միայն կրնայ շիտակի շարունակել կատարել իր կրօնա-ազգային պատկանութեան եւ կենդանի դերը՝ հայութեան ամբողջական պահպանութեան գործին մեջ: Վերջին ժամանակներս, զոնկ կես դարէ ի վեր

պարբերաբար կը կրկնուի Հայ Եկեղեցոյ բարեկարգութեան խնդիրը, բայց գործնական շուրջ մը մը չգտնուիր: Վերջին անգամ, 1910 ին վերջերը, Դուրեան Եղիշէ Պատրիարքի ատեն, Պոքսի մեջ անկատար ձեռնարկ մը եղաւ այս մասին, գրաւոր կարծիքներ հաւաքուեցան: Այս առիթ Մասքեոս Կրդի.ը Պոքսի մեջ յուզուած բարեկարգութեան խնդիրն ալ նկատի առաւ Էջմիածնի մեջ եւ նոյն իսկ պահ մը ըստեցաւ՝ թէ, Վեհ. Հայրապետ օգտուելով սասը նորապսակ եպիսկոպոսներու ներկայութեան Մայր-Աթոռի մօտ, ժողով մը պիտի գումարէ անոնց եւ Էջմիածնի միաբանութեան մասնակցութեամբ եւ պիտի խորհրդակցի այս մասին: Սակայն այսպիսի ժողով մը չեղաւ. միայն Սեպտ. 23, ԵՂ. օրը, կես օրէն առաջ նորապսակ եպիսկոպոսներ Վեհարան հրաւիրուեցան եւ մնացին հոն մինչեւ ժամը 12: Այդ միջոցին Ս. Կրդի.ի հրահանաւ կարդացուեցաւ Բիւզանդիոնի այն քիւր, որ յեղեկութիւն կուտար Կ. Պոքսի Համագումար ժողովին բարեկարգութեան համար ըսած շարժման մասին. ետք Ս. Կրդի.ը մեկէ իւրաքանչիւրին կարծիքը հարցուց. ոնկն յայտնեցին իրենց կարծիքը, ոնկն յեղեցին, եւ ալ կարդացի այն բարեկարգութեան ծրագիրս, զոր ինքնագրած էի պատասխանելու համար Դուրեան Պատրիարքի հրահանին (տե՛ս Յաւելուած Բ.): Վեհ Հայրապետը ծրագրիս ընթերցումը ուշադրութեամբ ընթերցելով՝ ըսաւ, «ըս'ա է», եւ սկսաւ ինքն խօսիլ. եւ սա՛ գաղափարը շեշտեց ինքնակամով, թէ առանց դպչելու Հայ Եկեղեցոյ դարանորթեան, պիտի է բարեկարգել ծիսական եւ արարողական մասերը, եւ ամուսնական խնդիրներու յոճման համար պիտի է զգացուց ըստ ինքնագրուած օրէնքի մը: Այս ալ այսչափ միայն: Մասքեոս Կրդի.ը վախճանեցաւ, եւ Ազգ. Պատրիարքանը

մնոցաւ ձեռնարկուած խնդիրը: Բայց բարեկարգութիւնը պէտք է մնայ, որուն ձեռնարկուելու է ո՛չ թէ թեթեւօրէն եւ անձեռնհասներու կողմէն, այլ ընտրեալ եւ պատասխանաւոր ոյժերով: Ասիկա անհնազախտը պայման պէտք է ըլլայ բարեկարգակաւ ձեռնարկութեան:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմական եւ դատական նշանակութիւնը այնքան խոշոր, այնքան կենսական է Հայոց Ազգային կեանքին մէջ, որ կարելի չէ պզտիկ-զրկել զայն եւ ուրանալ, ուրանալ մասնաւոր բարեկարգութեան պէտքը: Այսպէս ընդունել կաւ անկերելի սցիստրօքն մը կ'ապացուցանեն Հայ Եկեղեցւոյ մասին եւ կաւ գիտակցական անխառն ուրացում մը կը ձեռնարկեն Հայ Եկեղեցւոյ հոյակապ պատմութեան հանդէպ: Երկուսն ալ անօր է: Հայը պէտք է շարժուի եւ գնահատի արժեքը իր բոլոր ընկերային կազմակերպութիւններուն, եւ պէտք է շատ անխառն-անխնայ ըլլայ ասոնց բարեկարգութեան եւ բարգաւաճման: Առանց այսպիսի դաշնակցութեան ի գո՛ւր է աշխատիլ Ազգին անունով եւ Ազգին համար: Եւ ի գո՛ւր աշխատիլ՝ համակոչակաւ եւ ինքնահիշատակով, երկարատեւութեան եւ փճացման...:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հնազանդ, փառաւոր մեկ շրջանին հիանալի պատմութիւնը պատկերացնելու ատեն իր ընդհանուր գիծերուն մէջ, օգտակար համարելի են յաւելումներով բացատրել մեր Մայրենի եւ Հայրենի Եկեղեցւոյն նշանակութիւնը եւ պարզել իմ ծրագիրս Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մասին:

Ուրախ պիտի ըլլամ՝ եթէ այս էջերը արթնցնեն ազնիւ կիրքեր ընթերցողներուս ներքը՝ արժանացնելու համար համազօրութեամբ գործընթացի համար Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վրայ:

ԲԱՔԳԼԵ ԵԳԻՍԿՈԳՈՍ

1912 Մարտ 28, ԴՇ. Անկիւրիա
Ս. Խաչ Եկեղեցի

ԱՅԼԵՒԱՅԼ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՂԻՇԷԻ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Կը փափաքէի եղիշէիս առանձին հրատարակութեան ատեն, 1909ին, ասոր կցել լիակատար ցանկ մը այն բոլոր-այլազան եւ այլաբոլոր ուսումնասիրութեանց, որոնք սկիզբէն մինչեւ հիմայ նուիրուած են եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան՝ գիրքերով, տեսակներով եւ յօդուածներով, Որովհետեւ այսպիսի ցանկ մը մեծ արժէք ունի եւ կը ծառայէ բանասէրներու աշխատութիւնները դիւրացնելու եւ գոհացնելու անոնց հետաքրքրութիւնը:

Այն ատեն կարելի չեղաւ իրագործել փափաքս. որովհետեւ տեղէ տեղ փոխադրուելով՝ միշտ հեռի մնացի մասնագրական եւ բանասիրական աշխարհի անընդհատ հարողակցութենէն: Այս վիճակը արդէն շատ վնասած է գրական աշխատութիւններուս կանոնաւորութեան եւ արդիւնաւորութեան:

Բայց այս անգամ կը յաջողիմ կցել փափաքած ցանկս, սիրայօժար աշխատակցութեամբ Հանդէս Անտօրեայի խմբագիր Մեծ. Հ. Ն. Վ. Ակիւնեանի, որուն կը յայտնեմ իմ շնորհակալութիւններս:

Այս ցանկը, մեր ծանօթութեան սահմանին մէջ, կրնայ լիակատար ըսուիլ. վասն զի կ'ենթադրենք որ կրնան գտնուիլ դեռ այնպիսի ուսումնասիրութիւններ, որոնք վերջապէս են մեր սրբօրումներէն կամ մենք չենք հանդիպած ասոնց:

Շատ երախտագրաւ կ'ըլլանք բանասէրներուն, եթէ յրացնեն մեր Թերին:

Դիտել կուտանք բանասէրներուն, թէ այս ցանկը քննելու եւ ուսումնասիրելու ատեն պէտք է ուշադրութիւն դարձնել ինչպէս եղիշէիս սկիզբը դրուած Մասնագրական ցանկին եւ ներածութեան մէջ յիշատակուած եւ վերլուծուած գործերուն, նոյնպէս այն ծանօթութեանց, որոնք Հանդէս Անտօրեայի խմբագրութեան կողմէ ակնարկուած էին տեղ տեղ, երբ ուսումնասիրութիւնս կը հրատարակուէր ՀԱԻ մէջ, եւ որոնք շատ նուեցան գործիս առանձին հրատարակութեան մէջ:

1. NÈVE F. — Sur l'histoire de Vartan par Elisée. † Բերբէյ Université catholique, XX. (1845) pp. 491 ff. Paris.

2. WELTE. — Elisäus von Amothounik über die Bedessenheit. † Բերբէյ Theologische Quartalschrift (Tübingen) XXX. (1848) p. 633-44. (Թրք. և Գիշ. Վանս Գիշ-հարց հարկն):

3. [Եղիշէի Պարսկութեան Ե. Յեղանիտի հարստի ղ հարստ շահ-աբեայ յեռ-գրէ ղ Գղ.] ԲՁՄ. 1851. էջ 227-29:

4. ԱՆՈՒՇԵԱՆՑ Յ. Յ. — Եղիշէի Յ. Մեռնանց [հարկն յիշարհար Բարդսան-Յեռնը] ՍՈՒՆ, 1868. էջ 112-17:

5. Ахвердовъ I. — Армения въ V. вѣкѣ. С. Петерб. 1878, 80 pp. 102:

6. Дилленъ Емилиѣ. — Египше: Война Армянъ противъ Персовъ. Переводъ и примѣчанія († շր- էր Բրայնսկիէ էտյուճ, II.) Խարկով 1884, 80 pp. VIII+199 + 10. Թարգմանութեան Պարսկութեան Եղիշէի Իր-հար ջանութեան Բնի:

7. ԳՈՒՐԵԱՆ ԵՂԻՇԷՆ Վ. — ԵՂԻՇԷՆ Բարձրագ. Երկր- գանդ. 1888, էջ 14-26:

8. Ղախտանցի Բարդսան-Յեռնի էրայ Մարտնետան-Յեռնի Մ. Ղախտան. ՄՈՒՐՃ, 1891, էջ 1391-97. Ս. Մախտան- ՄՈՒՐՃ 1892 էջ 135 148:

9. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ Ա. — Մարտնետան-Յեռնի Խ. Յեղան- նի-Յեռնի Հրդ. էրայ. ՄՈՒՐՃ, 1892, էջ 135 148:

10. ԽԱԼԱՍԵԱՆՑ Գ. — 'Նյնի էրայ' ՄՈՒՐՃ 1892, էջ 934-948. Նյնի արտադ. Տգլի- 1892 80 էջ 415:

11. Բնի ղ Պարսկերէի Բարեր. ար գործնանցի էն է Պար- սկութեան Եղիշէի. ԲՁՄ. 1895, էջ 57, 49-52, 145-8:

12. ԽԱԼԱՍԵԱՆՑ ԳՐ. — Եղիշէի յարկն-Յեռնի ար-Յեռնի, Հանդ. Ամս. 1895, էջ 113-116: Արտդ. Վիեննա. 1895. 80 էջ 8:

13. ԳԱԹՂՐՃԵԱՆ Հ. Յ. — Ահարնի-Յեռնի և Եղիշէի յար- կն-Յեռնի, Հանդէս Ամսորայ. 1896, էջ 254, 383:

14. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. Վ. — Խարհարդն-Յեռնի Եղիշէի էրայ Նար- ղնարար-Յեռնի Գ ար-Յեռնի. ԲՁՄ. 1896, էջ 10-12, 1897. Թ. 1-4, 9: (Բնան-Յեռնի Տեր-Պողոսեանի Բնան-Յեռնի). Արտդ. 1897.

15. ՏԵՐ-ՊՈՂՈՍԵԱՆ ԳՐ. — Եղիշէի Պարսկութեան Բնան- Յեռնի ար-Յեռնի. ՀԱ. 1897, էջ 509 515, Արտդ.

16. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. Վ. — Ահարնի ղ Եր- Տեր-Պողոսեան Եղիշէի ար-Յեռնի. ԲՁՄ. 1897, էջ 230-5:

17. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. Վ. — Խարհարդն-Յեռնի Եղիշէի Պար- սկութեան էրայ. Վիեննա. 1896, 80 էջ 230. Արտարար-Յեռնի յար-Յեռնի:

18. ՏԵՐ-ՊՈՂՈՍԵԱՆ ԳՐ. — Նյարտնետան-Յեռնի Եղիշէի Պարսկութեան էր-Յեռնի-Ղ. ՀԱ. 1896, էջ 129-133, 168-170, 197-200, 302-305. — 'Նյնի' է. Յեղան-Յեռնի 1902. էջ 202 5, 317-321:

19. Յ. Ա. — Եղիշէի և Մախտանցի էր-Յեռնի յար-Յեռնի-Յեռնի Եր-Յեռնի. ԱՐԱՐԱՏ 1896, էջ 553 55:

20. Յ. Ա. — Մարտնետան էր-Յեռնի Եղիշէի Պարսկութեան Գղ. Նար. 1897, էջ 211-12:

21. ՄԻՔ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ ՓԱՇԱՅ. — Եղիշէի Պարսկութեան յար-Յեռնի Բնան-Յեռնի. ԲՁՄ. 1898, էջ 6-10:

22. ԽԱՊԱՅԵԱՆ Ս. ԵՊ. — Փիլան Եր-Յեռնի և Եղիշէի ԲԻՒՐԱԿՆ 1899, էջ 788-791:

23. Օ. [Օրնի Մ. Արտդ.]. — Ժամանակ-Յեռնի էր-Յեռնի Վարտանցի. Ժամանակ-Յեռնի շար Եղիշէի Պարսկերէի և Ղախտանցի Փարգնայ. ԼՈՒՄԱՅ. 1900, էջ 337-347:

24. Веселовскій Юрій. — Литературный дѣятель героической эпохи (Հերոսան յընի էր-Յեռնի էր-Յեռնի Եղիշէի) † Բերբէյ Кавказскій Вѣстникъ , II. (1901) № 2, p. 49-67: — Հար. և ՄՈՒՐՃ. 1901, էջ 315-6:

25. Эриксонъ Э. В. — Объясненіе нѣкоторыхъ сообщеній армянскаго историка Египше съ точки зрѣнія психіатріи † Բերբէյ Кавказскій Вѣстникъ. III (1902). № 3, pp. 85-93:

26. MEILLET A. — Notice sur une passage de l'histoire arménienne Elisée. † Բերբէյ Journal Asiatique, série IX. t. 19, P. 548 f:

27. ՄԻՅԷՆ Ա. — Միգրի-Յեռնի Նյնի ար-Յեռնի. ԲԱՆԱՍԷՐ 1902, էջ 141-2:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ԴԱՐՈՒ ՄԷՉ

§ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Քրիստոնէական կրօնի վարդապետական ամբողջ դաւանանքը իր վերջնական բանաձեւին վերածուեցաւ Երեք Տիեզերական Ժողովներով: Արեւելքի և Արեւմուտքի բոլոր եկեղեցիները ի մի ձուլող տիեզերական զօգն է այդ ժողովներուն բանաձեւած հաւատքը: Մինչև 451՝ վարդապետական ըմբռնումի և բացատրութիւններու տիեզերականութիւնը կատարելապէս ներդաշնակ էր: Քաղկեդոնի ժողովը այդ ներդաշնակութեան խանգարումին թուականը բացաւ մեր եկեղեցիին հանդէպ: Հայաստանեայց եկեղեցին, Երդ դարուն, պատմական ճշտութեամբ քրիստոնէական վարդապետութեան տիեզերականութեան մէջ մնաց: Տիեզերական Երեք Ժողովներու դժած վարդապետական սահմանը ամուր պարիսպ նկատուեցաւ՝ օտար կամ աւելորդ տարրներ, բացատրութիւններ չբարդելու համար սահմանուած հաւատքին (դաւանանք) վրայ: Տիեզերական ըմբռնումի այս սկզբունքին հաւատարիմ մնալու համար՝ Հայաստանեայց եկեղեցին շատ զոհողութիւններ ըրաւ ազգովին:

Բնազանցական խնդիրներու մէջ կարծիքներու, ըմբռնումներու համաձայնութիւնը ամէնէն հզօր միջոցն է կրօնական ներքին միութիւնը պահանջելու. իսկ պառակտումը աս խնդիրներու մէջ՝ ամէնէն սարսափելի մոլեռանդ խումբեր կ'ըստեղծէ. և մոլեռանդութեան տոյժը միշտ ազիտաւոր, միշտ շարաշուք էջեր թողած է մարդկային կեանքի ամէն դարու պատմութեան մէջ: Այդպիսի էջեր Քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ աւելի սև են: Հայ. Եկեղեցին մահու չափ աշխատեցաւ պահել հզօր միջոցը և դեռ այսօր իր Տիեզերական Երեք Ժողովներուն հետ պահած համաձայնութեան կը պարտի իր կեանքը՝ իբր քրիստոնէական հին եկեղեցի մը:

Սկզբունքի, իմաստասիրութեան խնդիրներու մէջ՝ քննութիւնը, դատումը յառաջդիմութեան ստուգանիչն է և յառաջդիմութեան պահանջը: Բնազանցականին մէջ անկում մ'է այդ: Միտքը հաշտեցնելու համար այնպիսի խնդիրներու հետ, որոնց բնութիւնը ո՛չ թէ քննութեան, այլ ուղղակի հասարակ կը պահանջէ, տարօրինակութեան ամէնէն վտանգաւորներուն և ամէն վտանգներուն յանձնառու պէտք է ըլլալ: Քրիստոնէութեան հիմնական վարդապետութիւնը հասարակ խնդիր մ'է. քննութիւն, քննադատութիւն, մեկնութիւն ատոր վրայ՝ մոլեռանդութիւն կը գրգռէ: Քննադատութիւնը սղատօրէն կը մտնէ դաւանարանական խնդիրներու մէջ միայն գիտական, կրօնից պատմութեան, տեսակէտով. բայց այս բոլորովին տարբեր նրպատակ ունի:

Բնազանցական խնդիրներու մէջ իրարու բոլորովին հակառակ երկու ծայրեր կան. մին տիեզերական ըմբռնումը, միւսը անհատական մերժումը:

կամ համաձայնիլ տիեզերականին կամ մերժել բոլորովին: Քրիստոնէական եկեղեցիներու համար միշտ լաւն ու բանաւորն էր՝ պահել ըմբռնումի տիեզերականութիւնը: Տարբեր կամ հակառակ ըմբռնումներ բաժանումի կ'առաջնորդեն, յառաջդիմութիւն չկայ. որովհետև բնազանցութեան յառաջդիմութիւնը իր ծագումն է: Ի՛նչ ձեւի ալ վերածուի, ի՛նչչափ ալ դիւրամատչելի մակարդակի մը վրայ դուրս այդ, բնազանցութիւն ըլլալէ չըզտորի: Քրիստոնէական վարդապետութեան պատմութիւնը խարխախն է այդ իրողութեան, իսկ Բողոքականութիւնը՝ ամէնէն փայլուն և ամէնէն դրական օրինակն այդ պատմութեան՝ կ'ընդգրկէ քրիստոնէական պատմութեան բնազանցութիւնը մինչև հո՛ն, ուր տիեզերական համաձայնութիւն կայ: Քանի որ Քրիստոնէութեան մէկ կողմը միշտ բնազանցական է, լաւ է որ Քրիստոնեայ Եկեղեցիներ համաձայնին այդ կողմին վրայ:

Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ Արեւելքի քրիստոնէութեան ամէնէն հարազատ ցոլացուցիչը — միշտ վարդապետական տեսակէտով կը խօսինք — այդ սկզբունքին ծառայեց և կը ծառայէ դեռ: Երբ դարը ո՛չ միայն ուրեմն ժամանակամիջոցն է մեր եկեղեցոյն տիեզերական վարդապետութեան համեմատ կազմակերպութեան, այլ մահաւանդ դարագլուխն իր հաստարմութեան Տիեզերական Երեք Ժողովներուն, երբ ուրիշ եկեղեցիներ աւելիին ձգտեցան, սակայն առանց կարենալ շարունակելու իրենց մասնաւոր տիեզերականութիւնը. որովհետև այդ եկեղեցիներն ալ պիտի բաժնուէին իրենց մէջ՝ զո՛նուելով բնազանցական խաղերու տակ ծածկուած զիտումներու: Այս է Յոյն և Լատին եկեղեցիներու բաժանումը (Թ. դար):

Հայ Եկեղեցւոյն վարդապետական շրջանակը ծանօթ բանաձևն է, «Հաւատամք»ը, որ բունի (fond) նոյնութեամբ կը պահուի տակաւին: Պարզութիւնը պահեցին Հայք՝ ազգային կնիք մը տալով անոր. Լուսաւորչի ուսուցումով բացատրուած վարդապետութիւնը՝ «յարակ և պանակի»՝ նշանաբան եղաւ. Եւ յառաջնորդներ պիտի չկրնային այդ պարզութիւնը պղտորել: Փարպեցու պատմութեան մէջ ծայրէ ի ծայր նախատիպ մ'է Լուսաւորչ՝ իր բոլոր գործունէութիւնով: Այնքան հայական եղած էր Լուսաւորչի ուսուցումը, որ օտար (ասորի) յաջորդներու ժամանակ ո՛ր և է օտար բացատրութիւն, նորութիւն իբր խանգարում կը նկատուէր, — «Եւ մի՛ խառնեսցի պղտոր ուսումն ընդ յստակ և ականակիտ վարդապետութիւն սրբոյ և առաքելաման հայրապետին Գրիգորի. քանզի ահադեռ թուլացեալ մեղկի ի լոյծ առաջնորդաց կնիք աւանդոց անարատ քարոզութեան Սրբոյն» (Փրպ. էջ 74, 76) —, այսչափ նախանձայոյզ հաւատարմութիւն հինին, պարզին համար՝ իրական է մեր եկեղեցիին մէջ և իբր պատմական իրողութիւն նշանակութիւն ունի:

Դաւանաբանական խնդիրներ այնչափ յուզուեցան հայ գրիչներու տակ մինչև 451 և յաջորդ դար, որչափ ընդհանուր եկեղեցիի մէջ: Վարդապետական սկզբունքներու մշակումը, մեկնութիւնը գետին ունեցած է դարուն գրականութեան մէջ: Լուսաւորչի վերագրուած Վարդապետութիւնը, Յանապետութեան այն գրուածներն են, որոնք նպատակ ունին քրիստոնէական վարդապետութիւնը հայ մտքերու ուղղակի մատչելի ընել: Ժողովուրդը կուրօրէն հաւատալու վտանգէն ազատելու և անոր մէջ հաւատքի վրայ խարսխուած լուսարանութիւններով կրօնական համոզումի շէնքը բարձրացնելու

նուիրուած վարդապետարաններ են ատոնք: Եւ այդ գրուածներու հիմն ալ պարզութիւն, անկեղծութիւն եղած է. աւետարանական պատմութիւններ, բացատրութիւններ կը ցոլան հոն: Քրիստոնէական կեանքի ամէնէն բնական վիճակն է այն առաքելալիներէն մնացած:

Վարդանանց պատմագրին շօշափած ինչ ինչ խնդիրները քրիստոսի նկատմամբ (Եղիշէ էջ 26, 29-30), Քրիստոնէութեան ըմբռնումը (էջ 23), Եկեղեցիի գաղափարը (էջ 35-36, 49, 51, 88) այնքան աւետարանական են, որ կարծես հատուածներն են անոր: Հայ վարդապետի մը ամէնէն բուն, բայց ամէնէն պարզ բացատրութիւններն են անոնք: Աւետարանը եղած է միշտ Հայ Եկեղեցիի համար բուն վարդապետարանը և ինքն ալ Աւետարանով բացատրած է վարդապետութիւնը: Դարուն կրօնական բնական վիճակն էր այս իր բոլոր բնազանցութիւններուն մէջ: Հաւատարմութիւն Երեք Ժողովներու հաւատքին, և այդ հաւատքի վրայ խարսխուած բացատրութիւն, ահա՛ վարդապետութեան ամբողջը:

Վարդանանց Պատմութիւնը տեսակ մը բարոյական-գործնական Բնութիւն է (glose) Քրիստոնէութեան և Քրիստոսի եկեղեցիին, հայ ըմբռնումին: Ոսկի գրքոյկին մէն մի էջը Քրիստոս, Աւետարան, Եկեղեցի կը ցոլացնէ: Ասի վարդապետուած քրիստոնէութեան՝ բուն վարդապետութեան՝ ուսուցումի արդիւնքն է: Քրիստոնէայ Հայաստանի պատմութեան մէջ Աւետարանով գործնականացած է վարդապետութիւնը. իրողութիւն մ'է այս: Հայք Աւետարանէն անդին բան չեն ճանչցած իբր վարդապետութիւն. — «Բանդէ Հայք Բեր՝ զուրք Աւետարանն գիտեմք և Մայր՝ զառաքելական Եկեղեցի Կաթողիկէ (1)» (Եղիշէ էջ 51):

(1) Կաթողիկէ (= ընդհանրական) եկեղեցի կոչումը ա-

§ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ

Խորհուրդները թէ՛ աւետարանական և թէ՛ առաքելական ժամանակներուն՝ արդէն ընդարձակ գործադրութիւն մ'ունէին առանց այն կաղապարուած ծիսականութեան, որ աղգային եկեղեցիներու որոշիչն եղաւ հետզհետէ :

Մէրո-Քի-նը, քրիստոնէութեան ամէնէն աւագ խորհուրդը, իր նախնական ձեւով կը կատարուի Երդ դարուն : Նպատակն է այս խորհուրդին՝ աստուածային որդեգրութիւն, քրիստոնեայն զնել հոգերանական ամէնէն բարձր վիճակի մը . — «որ մկրտեալք մատուցանէ յորդեգրութիւն երկնաւոր Հօրն և անուանեալ եղբայր Քրիստոսի» (Եղիշէ էջ 357) (2) : — Կնէր կամ Կրոշը անմիջապէս կը արուի : Կնքաւորներ ձերմակ զգեստ կը հագնէին :

Երախմէրու Վերո-Քի-նը՝ մանկավերո-Քի-նն հետզուգահետակամ մը կը գծեն : Աստուծոյ (մկրտարան) հաստատուն շէնքը եկեղեցիներուն մէջ՝ մանկամկրտութեան արդիւնքն է : Իսկ մանկամկրտութիւնը հնթանոսութեան իսպառ ջնջումին կը յաջորդէ :

Առջին անգամ կը տեսնուի իգնատիոս եպիսկոպոսին՝ Զմիւռնիոյ եկեղեցիին գրած համակին մէջ . նոյնպէս Պողիկարպոսի մարտիրոսութեան առթիւ գրածին մէջ : Այս ժամանակէն սկսեալ ընդհանրացաւ Երախմէ կոչումին գործածութիւնը : Արդի catholique բացատրութիւնը շատ սեղմ է . բռնաբարուած է բառին ընդհանրական իմաստը : Նախնիք կաթողիկէով կը հասկնային Քրիստոսի եկեղեցին, յետոյ սկսաւ մասնաւոր ընդհանրականութիւն նշանակել : Իարեր ինչէ՛ր պիտի չփոխեն :

(2) Կոչումներն յառաջ կը բերենք այն գրուածներէն, որոնք Վարդանանց Պատմագրին կը վերագրուին : Այս տեղ մատենաբոսական տեսակէտով չենք դիտեր սոյդ գրուածքները : Բնական է որ հնագոյն ժամանակի մը արտադրութիւններն են ատոնք և կը շօշափեն ոսկեդարի կրօնական իմացութեանը :

քրիստոնէութեան մէջ ծնունդներ մանուկ վիճակի մէջ պիտի մկրտուէին՝ երբ արդէն Երախմէ-Քի-նը հնթանոսութեան հետ կը քաշուէր քրիստոնէական եկեղեցիէն :

Երբատի մկրտութենէն մինչև Տղմուտինը՝ Երախմէ-Քի-նն է որ հաստատուն կը քալէ : Ամէնէն հանդիսաւոր երախմէութեան մկրտութիւնը 452 Մայիս 25 . Ուրբաթ գիշեր կատարեցին Ղիւսնդեանք . անգամ մըն ալ չենք հանդիպիր պատմութեան մէջ : Անշուշա շարունակութիւն ունեցաւ բաւական ժամանակ մ'ալ : Մկրտութեան այս ձեւէն «Մի ոք յերախմայից . . մերձեցի յաստուածային խորհուրդ» մնացած է այժմ Սարկաւագի բերնին մէջ :

Հաղորդութիւնը սերտ կապ մը ունի Մկրտութեան հետ : Մկրտութիւնը անցք մըն է Հաղորդութեան խորհուրդին . — «Իսկ ոչ մկրտեալքն թէպէտ և իցեն կատարեալ ամենայն արդարութեամբ, ոչ ունին իշխանութիւն մերձենալ և ճաշակել ի մարմնոյ և յարնէ Որդւոյն Աստուծոյ . . քանի որ Երախմէն է կանոն» (Եղիշէ էջ 358) : Քրիստոս իր իսկ ձեւքով, օրինակով հաստատեց այդ խորհուրդը, ամէնէն սրտայոյզ խորհուրդը, որ ամբողջ քրիստոնէութեան յիշատակն է : Վայելելու համար զայն՝ նախապէս պէտք է քրիստոնեայ ըլլալ՝ մկրտիլ : Երկու խորհուրդներն ալ քրիստոնէական հաստատութեան, եղբայրութեան հիմն են, ս'չ միայն Քրիստոսի կը կապեն խորհուրդն ընդունողները իրր եղբոր, այլ մասնաւոր իրարու կը կապուին ընդունողներ իրր ծնունդ միեւնոյն աւազանէն և իրր մասնակիցներ յիւսնոյն սեղանին :

Պատարագի արդի ձևերը Էսկանին մէջ նոյն են սմէն դարու համար : Անխմոր թարմ հաց (բաղարջ) և անապակ գինի՝ խորհուրդի մատակարար

բաւթեան ժամանակ յատուկ է մեր եկեղեցիին համար : Արարողական մանրամասնութիւնները, Պատարագամատոյցի ոսկեդարեան ծաւալը, եթէ ոչ բոլորովին անծանօթ, գէթ ճշդուած չեն : Ըստ Աստղիկի՝ Աթանասեան Պատարագամատոյցն պէտք է ըլլայ գործածուածն, զոր կարգադրեց Յ. Մանգալունի : Բարսեղի Պատարագամատոյցն ծանօթ է Հայոց (Բուզ.) : Ոսկեբերանէն առնուած աղօթքներ բաւական կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն դեռ. հաւանարար այս խառնուրդը սկիզբէն ի վեր կար : Նարեկացիին աղօթքներն կը ցուցնեն, որ ժամանակ ժամանակ յաւելումներ եղած են նոյն իսկ յետին դարու մէջ :

Հաղորդութեան խորհուրդը թէ՛ հաստատուն և թէ՛ չարժուն սեղաններու վրայ կը կատարուէր : Բոլորովին հաստատուն սեղանի զրութիւնը շատ հին թուականի մը չվերանար : Երբ դարէն այդ պատուական յիշատակութիւնն ալ ունինք : Բանակի մէջ կը պահուէր Աբան պարագէն : Լուսաւորիչ Եփրատի արեւուն վրայ Մկրտութեան հետ Հաղորդութեան խորհուրդն ալ կատարեց, Աւստինական շոյնպէս : Տղմուտի արեւուն վրայ : Շարժուն սեղանը և կամ Պատարագի վրանը Զաքարէ Սպասալարն ալ ներմուծեց իր բանակին մէջ (Ժ. Գ. դար) (1) :

Պատարագն ամէն օր կը մատուցուէր — «Մի օր հացոցաւ ի վերնատունն, և հանապազ հացանայ յեկեղեցիս ի վերայ սուրբ սեղանոյն. նախ ինքն ինքենէ ճաշակեաց, և ապա զմեզ զամենեսեան ճաշակիցս արար նմին չարչարանաց» (Եղիշէ էջ 204, 358) :— Այդ սովորութիւնը կայ դեռ

(1) Հիմնական օճե-լ Կե՛ (չարժուն) պահելու սովորութիւնը, ի հարկին պատարագ ընելու համար, կը յիշեցնէ այդ հնութիւնը :

տեղ տեղ. Շարաթ օրուան պատարագը անոր հետքն է. թէև յատուկ կանոն մ'ալ կը գտնենք Կանոնագիրքի մէջ «թէ աւուր չարթուն եղիցի տաւն և պաշտօն ընդ ամենայն տիեզերս, և եղիցի յիշատակ ամենայն մարտիրոսաց, պատարագ մատուցեն ի նմա քահանայքն» եւ այլն :

Կանոնուած նախապատրաստութիւններ անհրաժեշտ էին պատարագէն յառաջ. — «Եւ յամենայն միաշարաթու ընթերցին զիրք սուրբ մարգարէականք և առաքելականք և աւարտումն և գլուխ ամենեցուն կարդացի Աւետարան և մատուցի պատարագ» (Կանոնագիրք) : — Գիշերային պաշտամունք (երգ, սաղմոս), հսկում՝ նախապատրաստութիւններու գլխաւորն էր :

Պատարագ թէ՛ «կենդանեաց» և թէ՛ «մեռելոց» համար միանգամայն կը մատուցուէր : «Կենդանեաց» պատարագը երկու մասի բաժնուած էր, «Երախայից» և «Հաւատացելոց» : Երախաները ներկայ կը գտնուէին պատարագին մինչև «Մի՛ ոք յերախայից»ը, որմէ յետոյ կը սկսի սրբագործութիւնը : Երախայութեան ջնջումը վերջ տուաւ այդ բաժանումին ալ. հաւատացեալներն ամբողջ պատարագին ներկայ կը գտնուէին :

«Մեռելոց» յիշատակին պատարագ ընել շատ հին է : Եկեղեցիին անդամները իրենց մահէն յետոյ չէին մոռցուեր : Երախտագիտական ամէնէն բարձր ըմբռնումն է այդ, որուն կը միանայ կրօնական մտածումներ, համոզումներ (Եղիշէ էջ 358, 359) : — Յիշատակութեան եղանակը յատուկ ձև մ'ունէր : Վարդանանց Պատմագիրը պահած է զայն. Վասակի համար կ'ըսէ. «Ն յեկեցու անան նորս է մէջ սրբոց, և ո՛չ մարեալ յեկեցու նորս առաջի սորբ սեղանոյն յեկեցեցու» (Եղիշէ էջ 109). — Բնագրո՛ւ յի-

շարակեցան նոս» (1) (անդ էջ 158). — Փարպեցի նոյն ձեւին կ'աւինարկէ իր վարդապետ «առաքելակրօն» Աղանին յիշատակութեան առթիւ. — «որոյ յէշարակարան ընդ անասնս որքոց պարտեալ բարոյն մինչ ցայսօր և յասիտեան, անասն որքոյն յաօնայն եկեղեցին Հայաստանէայց աշխարհին, Վրաց և Աղոսանից» (էջ 16): Վախճանեալներու միայն յատուկ շէր բնագիրը կենդանիներ ալ կ'արձանագրուէին ձոն: «Եւս առաւել», «Գոհութիւն և փառաբանութիւն» անոր մնացորդներն են, ինչպէս նաև Պատարագ ընել տուող հաւատացեալներուն պատարագչին յանձնած թուղթերը, որոնց մէջ ննջեցեալներու երկար շարք մը կը դրուի կենդանիներու հետ միասին: Պատարագ ամասնացներու լուսանցքին վրայ տեսնուած արձանագրութիւններ՝ բնագրի դրութիւնն են: Տեղ տեղ եկեղեցիներու մէջ՝ դեռ պատարագի ժամանակ սեղանի վրայ կը դրուին վախճանած նուիրաստներու անուններուն արձանագրութեան տես-

(1) «ԲՆԱՌԻՐ. Արձանագրութիւն ի յիշատակ վախճանելոցն ի Գրիստոս յիշատակագիրք, կամ պատկեր կենդանագրեալ հանդերձ ներդրական յիշատակարանաւ. (յն. Տիփտիկոն ՏԻՄՄՈՅՈՍ, որ գրի և վրեպակաւ Տարեդան, ցուցակ անուանց երկիջեան կամ երկծալ ի յիշատակ աւագութեանց և վանս յիշելոյ ի պատարագի» և այլն՝ Նոր. ՀՅԳՆ.:

Բնագրի ծագումը եկեղեցական չէ, ոչ ալ առաքելական դարերու կը վերանայ ատոր եկեղեցական գործածութիւնը: Առանձին յիշատակարաններ էին ատոնք շինուած ասէն տեսակ նւթէ (սփի, արծաթ, փղոսկր, փայտ, քարետախտակ, թաղանթ, պապիւրոս): Հիներ, մանաւանդ հայրուստներ լեռն վերածեցին գայն և միշտ իրենց վրայ կը կրէին, ինչպէս հիմա-ժամացոյցը, Բնագրի կարելի է նմանցնել տեսակ մը գրքոյի՝ երկու տախտակներէ շինուած, որոնց մէկ կողմը միացած է կրունկով մը (charnière), իբր հրապարակային ցուցակ մը՝ բնագիրը կը պառնակէր բարձր անձնաւորութիւններու, եպիսկոպոսներու, սուրբերու, մարտիրոս-

րակներ: — Անկնունքներու յիշատակութիւնը ներելիչ է եղած, նոյնպէս «վասն անմեղ երախտայիցն, որք հրաժարեցին յաշխարհէս առանց մկրտութեան»: «Վասն յէշարակաց մեռելոց» խորագրով գրուածը հետաքրքրական է այս խնդրի նկատմամբ (Եղիշէ էջ 357-362):

Ապաշխարութիւնը՝ քրիստոնէական եկեղեցիի հնագոյն սահմանագրութիւններէն մին՝ կրօնական կեանքի մէջ լայն տեղ մը գրաւեց: Ապաշաւ, զղջում հոգեխօսական ամէնէն զգայուն վիճակն է մարդուն. ինքնաճանաչութեան դասատստանն է որ կը գործէ մարդուն ներսը: Եկեղեցին՝ հաւատացեալը այդ ինքնաճանաչութեան մէջ պահելու համար պաշտօնական միջոցներ ձեռք առաւ: Կրօնական կեանքի մէջ անհատներու յարաբերութիւնը աւելի փափուկ է քան աշխարհինը: Օրէնքի զանցառութիւնները ընդհանուր գայթակղութեան պատճառ կը լլան: Հաւատացեալ անհատը պէտք է ճանչէ իր-

ներու, խոստովանողներու և ուղղափառութեամբ վախճանած հաւատացեալներու անունները: Ծագումով երկու թերթերէ կը բազկանար բնագիրը, և բուն բնագիրը այս է. մէկ կողմը կենդանի և միւս կողմը վախճանած հաւատացեալներու անունը կը գրուէր: Բնագիրներ բարձրաձայն կը կարդացուէին ամբիոնի և բեմի վրայ: Բնագրի ընթերցումը պահուցաւ եկեղեցիներու մէջ մինչև ժ. Գար: Հետոյ շեռտեղ բնագիրներու ծաւալն ու տեսակը ընդարձակուեցան. երեք-իւն մի կը բաժնուէին ատոնք. Ա. Մերութեան բնագիրը, որ կը համապատասխանէ արդի Մկրտութեան տոմարներու սկզբունքին, Բ. կենդանեաց բնագիրը, ուր աշխարհական և կղերական գասերէն նշանաւորներուն անունները և հաւատացեալները ընդհանուր ձեւով մը կ'արձանագրուէին: Գժուար էր մի աւ մի արձանագրել, Կ. Ննջելոց բնագիրը: Մանրամասնութեան համար տե՛ս Dictionnaire des Antiquités chrétiennes, par M. l'Abbé Martigny 1877, և Origines du culte chrétienne, L'Abbé L. Duchesne p. 199-201)

դիրքն ու դերը կրօնական ընկերակցութեան մէջ : Այս նկատումով եկեղեցական իշխանութիւնը խըստիւ կը հսկէր իր օրէնքին ճիշդ գործադրութեանը : Ապաշխարութեան արտաքին ձեւն է այս , որ շատ լայն կերպով մշակուեցաւ երկար դարեր : Կանոնագիրքերու գրեթէ կէսը այս խնդրի (ապաշխարութեան գործնական ձեւերուն) բազմադիմի երեւոյթներուն նուիրուած յիշատակարան մ'է : Տարիներով , նոյն իսկ ցկեանս ապաշխարութեան սահմանումը՝ քրիստոնէական բարքերու մէջ նշանակութիւն ունի : Պիտի պատմուէր օրինազանց հաւատացեալը և եպիսկոպոսին կամքը , միջնորդներու բարեկամութիւնը չափ և սահման էր պատժին՝ ապաշխարութեան : Այս արտաքին երեւոյթէն զատ ներքինն ալ կար . հաւատացեալը սիրով կը հնազանդէր արձակուած վճռին , և այդ վիճակը ներքին հանդարտութիւն կուտար յանցաւորին : Նա՛ իր ապստամբելու ազատութիւնը եկեղեցական իշխանութեան դէմ , պարագայ մը որ շատ դիւրին չէր հաւատացեալին համար , կը զո՛նէր լատագոյն վիճակի մը : Տուգանք , նեղութիւն սիրով կ'ընդունէր :

Ինքնաբերաբար ապաշխարողներու կեանք մ'ալ կ'երկարէր . հաւատացեալներու մէջ : Մեղքի ծանրութիւնը կ'ընկճէր անոնց ոգին , որոնք թերացած էին ոչ միայն կրօնական կեանքի պահանջներուն մէջ , այլ նաև իրենց խղճին հանդէպ , Զրկումներու շղթայ մը կը յօրինեն քառուելու սրբուելու միջոցները : «Սրբոց» վիճակին մասնակցելու համուզումը՝ տանելի կ'ընէր ամէն ծանրութիւն : Քրիստոնէական կեանքի այդ կրօնական կողմը Հայ . եկեղեցիին մէջ նոյնքան լայնցաւ : Հայ-քրիստոնեային ապաշտուն ու զղջումը այնքան խիստ և իրական եղաւ , որ ճամբայ բացաւ դէպ ի միայնակե-

ցութիւն՝ ցկեանս ապաշխարութիւն կեանքին : Մեր խոտարուաներն , այրերու մթութեան մէջ հայեցողական կեանքի լոյսին սիրահարները զատ աշխարհ մը ստեղծեցին : Փարպեցի մը , նեղուած իւր միջավայրի անբարոյականութենէն՝ ճգնաւորներու կեանքը կ'ընդգրկէր ժամանակ մը : Միանձանց ծանօթ խրատը ամբողջ պատմութիւնն է այդ կեանքին . իսկ Ոսկի-Գրքոյկին տողերէն մերթ ընդ մերթ ցայտող զղջումի զգայուն հոսանքներ՝ այդ պատմութեան վէրջաբանը կը կազմեն :

Արդի եկեղեցին ապաշխարութեան մնացած կարգերով , մա՛նաւանդ Աւագ Հինգշաբթիի մէջ , ա՛լ տարեկարձը կը կատարէ նախկին ապաշխարութեան :

Ձեռնադրո՞ւթիւնը իրր խորհուրդ ծանրակշիռ հանգամանք մ'ունի քրիստոնէութեան մէջ : Նոր կեանքի մը սկիզբն ալ այդ խորհուրդն է , որ ձեռնադրութիւնով և օծումով կը նուիրագործուի : Երբ դարու մէջ այդ խորհուրդին ըմբռնումը շատ յուզիչ կերպով մը կը բացատրէ Փարպեցին (էջ 235) : Աստիճաններու «որոշութիւն»ը եկեղեցական պաշտօնէութեան մէջ՝ աշխատութեան բաժանումով եկեղեցւոյ խորհուրդներն ու պաշտամունքը կանոնաւոր և անթերի կատարելու սկիզբն է : Օծումով սկսուած այդպիսի կեանքի մը պէտքերը ինամոտ հողացողութիւն մը կը պահանջէ , կարող և արժանաւոր անձերու համագործ աշխատութեան մէջ : Ձեռնադրութիւնը «աստուածատուր հրամանի համեմատ եկեղեցական կարգադրութիւն մ'է» : «Քրիստոնէական օծումը» տարբեր դիրքի մը , պատուի մը կը հասցընէ նուիրեալը : Անքէ՞ն կեանք , բառին բուն նշանակութեամբ , ճշմարիտ քրիստոնէութիւն , յօժարութիւն , կամք , քիտոնութիւն , ասոնք են հիմնական

պայմաններ նոյն իսկ ամէնէն խոնարհ եկեղեցական պաշտօն մը ընդգրկելու համար (Աանօաբէր) :

Չեռնագրութիւնով և օծումով յանձնուած պաշտօնի զո՞ւերն են Յովսէփեանք, Ղևոնդեանք, Աբրահամ և Սորէն : Սորհուրդ մը բուն խորհուրդին մէջ, այս է անշուշտ Չեռնագրութեան նպատակը : Պաշտօնի փառքը՝ պաշտօնեային պարտաճանաչութիւնն է : Երբ դարու եկեղեցին կը պարծի այդպիսի պաշտօնեաներով :

Պակը մաքուր կեանքի մը կնիքն է՝ Քրիստոնէութեան մէջ. ուղղակի խորհուրդը և ոգի խորհուրդին : Կեանքի սրբութիւնը, առողջութիւն, մարդկութեան հիմն է. առանց բնական օրէնքի պահանջներուն՝ կեանք չկայ : Քրիստոնեայ եկեղեցւոյ այս մասին ունեցած ըմբռնումը՝ անհասականէն ընտանեկանին, և ընտանեկանէն հանրութեան կ'անցնի. և իր միջամտութիւնը ընկերական կեանքի կազմակերպութեան առաջին քայլին խորհրդաւոր է, նպատակ մ'ունի. այսինքն՝ բնական օրէնքի մը պահանջած պայմաններու տակ մարդկային աճումը ապահովելէ յետոյ, որչափ կարելի է երջանիկ կենցաղ մը պատրաստել անոր : Կրօնի միջամտութիւնը ամուսնութեան մէջ ամէնէն բարձր հիմով է և եկեղեցին կրօնի բարոյականին ընդարձակ յիշեցուցիչն է : Եւ ամէնէն մեծ խորհուրդ մը պէտք է նկատել ամուսնութիւնը, կեանքի առաջապանքներուն և վայելքներուն այս համերաշխութեան սկիզբը՝ երկու անհամներու մէջ : Առաքելային մտածութիւնը ամուսնութեան նկատմամբ՝ ամէնէն հնչուն շեշտն է ատոր նպատակին : Քրիստոսի աղերսը իր եկեղեցիին հետ՝ ամբողջ անձնութեան խորհրդանշան մ'է. Քրիստոս զո՞ն է իր նպատակին՝ եկեղեցւոյն : Այս աղերսը մտածել

երկու սեռի անհատներու մէջ՝ կանգնումն է ընկերական կեանքին զո՞նողութեան վրայ հիմնուած :

Երբ դարու պսակասէր հայոհիներուն ըմբռնումը իրենց ամուսնական կեանքի նկատմամբ՝ սքանչելի է և ուղղակի արտայայտիչը խորհուրդին (Փրպ. 448-449) : Իսկ «Տիկնայք փափկասունք» նկարագրութիւնը, Տիկնայք՝ որ անշքութեան մէջ չքեղ պահեցին իրենց պսակը, ամուսնական զո՞նողութեան, և թէ ուղէք բուն խորհուրդին մեկնութիւնն է :

Չեռնագրութիւնն ու պսակը քրիստոնէական եկեղեցիներու մէջ հետզհետէ սկսաւ խորհուրդներու կարգը մտնել : Մկրտութիւնը, Ապաշխարութիւնը, Հաղորդութիւնը յայտնապէս կը պատկերանան Վարդանանց կրկին պատմագրութիւններու մէջ իրենց ամէնէն հանդիսաւոր զօրծագրութիւնով : Պսակի նշանակութիւնը շեշտեցինք հայ կիներու ըմբռնումին վրայ զոր, անշուշտ, բարձր հեղինակութիւնը՝ եկեղեցին ներշնչած էր անոնց Լուսաւորչէն սկսեալ. Լուսաւորիչը, որ աւելի քան երբեք Ե.Չ. դարու մէջ ճանչցուած է, իբր բնիկ նկարագիր մը դնող Հայ-քրիստոնեայ բարքերու մէջ : Հայաստանեայց եկեղեցին Պօղոսէն յետոյ՝ Լուսաւորչին կը պարտի ամուսնութեան իմացումը :

§ Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Անվիճելի իրողութիւն մ'է, որ քրիստոնէական նախկին եկեղեցիներ շատ պարզ պաշտամունք մ'ունէին՝ Առաքելականին պէս: Երբ դարու Հայ. եկեղեցին պահած է պաշտամունքի այդ պարզութիւնը, իւր տեղական դրոշմով: Իրաւի, Փարպեցի Եղիշէ բաւական ատաղձ չեն ընձեռեր մեզ՝ մեր եկեղեցւոյ իսկական պաշտամունքը պատկերացնելու մանաւանդ այնպիսի մէկ դարու մէջ, ուր մեր եկեղեցական Հայրեր արդէն սկսած էին ճօխացնել պաշտամունքը: Բայց յիշեալ պատմագիրներու քով գտնուած ցրիւ, սակայն կարեւոր տեղեկութիւններ պաշտամունքի բուն հիմը կը կազմեն իբր ամբողջութիւն: «Ընթերցուած» կամ «Կարդացմունք» (Հին և Նոր Կտակարաններու, մասնաւորաբար «Սաղմոս» կամ «Երգք հոգեւորք»⁽¹⁾, Մեկնութիւն (Վերջանում), Վարդապետութիւն (քարոզութիւն), ահա՛ ինչ որ կ'իմանան մեր մատենագիրներ «Կանոն» լաւ եւս «պաշտօն» բացատրութիւնով. և պատարագ, ահա՛ ինչ որ ունէր մեր եկեղեցին իբր պաշտամունք Վարդանանց և Ղեւոնդեանց ժամանակ⁽²⁾:

(1) Հոգեւոր երգով նախնիք սաղմոս կ'իմանան. «Եւ անդէն զերէն հոգեւոր» ի բերան առեալ ասէին: Բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ ի մարդիկ» Եւր. (Եղիշէ էջ 107):

(2) Յիշատակութեան տեղեր. — «Սաղմոսիւք և երգովք հոգեւորովք և մեծապայծառ վարդապետութեամբ յայտ առնէին մեծի բանակին զպաշտօնն ցուցանէին». — «Սաղմոսք և ընթերցուածք». — «Հոգեւոր օրհնութիւն, մարգարէք, ընթերցուածք». — «Եւ ինքեանք զպաշտօնն բարձրացուցեալ յեկեղեցւոյն զտէրունական կանոնն կատարէին». — «Չայնք պաշտօնէիցն ի տուէ և ի գիշերի անհատ էին ի սուրբ սաղմոսն. ընթերցուածք աստուածային կտակարանացն ոչ երբէք

Պաշտամունքի մէջ Սաղմոսը իրապէս ժողովրդականացած էր. ամէնէն յետին շինականը գոց գիտէր Դաւթի նուագները⁽¹⁾: Սաղմոսի գիտութիւնն այնչափ ժողովրդական եղած էր, որ մինչև իսկ Սութեցիք, հայ լեռնականներու հաւատարիմ ներկայացուցիչները, թէև կիսով «վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն...: Եւ այնքան խրթնի անձանօթք պատահին առ միմեանս, մինչև թարգմանչաց անգամ կարօտանան...: Եւ գիշերն զսուրբն»

ասնունին դարումն յամենայն ժամ սոյնպէս և մեկնիչք ի մթիթարութիւն երկնաւոր վարդապետութեանն». — «Եւ փառատրելով կատարեաց զԱմենն ասելով». — «Չգիշեր ամենայն սաղմոսիւք ի զլուի տանէին». — «Եւ այնպէս բարձրացուցանէին զպաշտօն սրբութեանն». — «Սաղմոսք և ընթերցուածք մարգարէից» (Եղիշէ, Յեղ. Բ. Գ. Ե. Ը. ստեպ):

«Ձայն սաղմոսաց... զերգս երկնաւոր». — «Եւ զկանոն պաշտաման ժամու աղօթիցն ըստ սովորութեան լցեալ». — «Չցայգն ամենայն դարք քահանայիցն մերթ սաղմոսարանին գործսյիւք, մերթ վարդապետական բանիւք քաջուրէին զսաղմութիւն զօրացն». — «Առ արեւական վարդապետութեամբ...: սուսկայ մեկնութեամբք. հոգեշնորձ վայրապետութեամբ». — «Հանդերձ ամենայն քահանայիւք զպաշտօն կանոնին կատարել». — «Եւ զկանոն եր' կոյին պաշտմանն կատարել». — «Չոր ասէր և ընդ գուրդայս սաղմոսին միարանեալ». — «Անվիճէր կատարէին կարգեալ կանոնս գուրդայից, և կարդացմունս ընթերցուածոց». — «Կանխեցին ըստ սովորութեան աւուրցն ի պաշտօն գիշերոյն և կատարեալ զարօթս առաւօտուն». — «Սաղմոսիւք և ճառիւք հոգեւոր վարդապետաց եկեղեցւոյ» (Փրպ. էջ 160, 204, 205, 210, 267, 316, 330, 376, 541) տե՛ս և Սահակի տեսիլքին արարողական մասերը. էջ 79-81:

(1) Իսկ եկեղեցականները բոլոր Սուրբ Գիրքը լաւ պէտք է սերտած ըլլային — «Թէ որդիքս զհոգեւոր Կատարէր զարեւել Գայն զԿոյն է ի ժաման անիւք, և ոչ Գայն զԿոյն է յետն անիւք ի օրէն զայլույն իբրև զբարբառիւք»: Եւ միայն սաղմոսը չէր որ եկեղեցականներ ստիպւած էին գոց

6567-57 2

զնին Բարգմանեալն (1) վարդապետացն Հայոց, զոր հանապառն է բերան ունին (Թովմ. Արմ. Բ. Դպ. Գլ. Է) :

Սաղմոսը սկիզբէն ի վեր երգուեցաւ թէ՛ Սինակոններու և թէ՛ Եկեղեցիներու մէջ, և զեւ մեր եկեղեցական երգեցողութեան շատ կարեւոր մէկ մասը կը կազմէ այդ : Երդ դարուն եկեղեցական բոլոր երգերը՝ սաղմոսներն էին և ժողովորդը զանոնք կը մրմնջեն թէ՛ եկեղեցւոյ, մէջ թէ՛ պատերազմի ատեն և թէ՛ աւտոյին :

գիտնալ, այլ «զմեռն իտարան» — «Իսկ երանելի վարդապետքն զմեռն իտարան եկեղեցւոյ երէց» և «Երէց ուսուցեալ է զգրանէ մեռն է իտարան գրեցն համարս պահանջէին ի մէջ զնոյնս, և եբրև զիտարան զարեան զարեալ մը զարեան» (Փրպ. - Թղթ. էջ 605 606) :

Շնորհալին ալ փարպեցու պէս կը զանգատի այն եկեղեցականներէն, որ «այլ և զՍաղմոսն Դաւթի ոչ գիտեն ըստ վանդակ, առանց որոյ՝ զնոսին և զՏարբեր յետունան խօսել բերանով ընդ Աստուծոյ, ոչ մատչի պատարագ ըստ սուանադութեան կանոնի հարցն սրբոց» (Արհմարտն) :

1) Նկատելով երկ դարու ամեն հասակի մարդոց սաղմոս գիտնալն, զոր ստեպ կը յիշատակին փարպեցի եւ եղիշէ, պէտք է ընդունիլ թէ, մանաւանդ եթէ արժէք մ'ունի թովմա Արծրունիի վկայութիւնը, սաղմոսի հին թարգմանութիւն մը տարածուած ըլլայ ժողովրդեան մէջ, թէ ի՞նչ էր այդ հին թարգմանութիւնը հայերէն նշանագրերու գիւտեն յառաջ(?) , կարելի չէ ճիշդ բան մ'ըսել, թէ և փարպեցու մէկ վկայութիւնը, — «Ըստ գրեցեալումն ի վերտասաներորդումն սաղմոսին, Յագեցան իբարբոս, ասէ, որ գրեալ է ի Բարգմանէն ի գրեցեալ, և թողին զմասցուածս տղայոց իւրեանց» (էջ 115) — զայն հաստատել կը թուի Գիտենք արդէն, որ երբ փարպեցին գրեցաւ իւր թարգմանէն մը կը նշանակէ, կ'ըսէ նախապէս, թէ «պաշտօն եկեղեցւոյ և կարգացմունք գրոց սուրբ ստաբ վարէին ի վանորոյս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս» (էջ 36) :

Փարպեցի անշուշտ գրերու գիւտեն յառաջ գրուող թարգմանութիւն մը հասկըցնել չուզելու եւ իւր Բարգմանէնը ստաբ կարելի է հասկընալ կամ եօթանամից տարբեր օրինակներու վրայ և կամ Ասորերէնի և եօթանամից վրայ երբ

Մեր եկեղեցին հանն ըսուած յատուկ խումբերու բաժնած է ամբողջ Սաղմոսը. այսինքն 150 սաղմոսները՝ 8 հաննի վերածած է (Իւրաքանչիւր հաննի վերջը կցուած է մարմնէ, արու, արջ) և մէն մի հաննը եօթը կամ ութը հարգանքներու (գուբղայ, գորողայ, գորպայ) : Փարպեցու հարգանքայ յիշատակութիւնները կը ցուցնեն, որ բաժանուածի այս եղանակը հին է Հայ. Եկեղեցւոյ մէջ, կամ թէ հիմակուան ժամագիրքի բուն կմախքը յօրինած են երդ դարու Հայերը, Հայրապետները, թէ և կարելի չէ անոնց իրաքանչիւրին բաժինը որոշել, որչափ ալ ժամագիրքին ինչ ինչ մասերը կնքուած ըլլան Մանգալունիի կամ ուրիշներուն անուններով :

Այսրք ալ կ'երգուէր Սաղմոսներու հետ միասին — «Սաղմոսելով և կարգ» ասելով ընդ ամենայն տեղիս ի հրապարակս և ի փողոցս և աւտոյին» (Փրպ. էջ 47) . — Այսրք կամ կարգ (հմմտ. պրակրն. պեթէ) ըսուած երգերու մասին հնագոյն յիշատակ մը չկայ : Ըստ Տօնացոյցի կարգ է երգուելիք Սաղմոսին այն տունը, զոր աւուր պատշաճիին յարմարուամով կ'երգենք իբր սկսուած Սաղմոսին և անմիջապէս կը կնքուէր բուն Սաղմոսը, որ գրեալ կ'անուանուի : Իսկ

տարբեր versionներու Ասկէ զատ, եթէ տարօրինակ չնկատուի, կարելի է ըսել որ փարպեցու և թովմայի բացատրութիւններով պէտք է իմանալ բերանացի հայացուած սաղմոս մը վերածանդներու ջանքով : Ուրիշ ի՞նչ մեկնութիւն կրնայ տրուի սաղմոսի մրմնջներուն այնքան ընդհանրացումին ժողովուրդի ամեն դասակարգին մէջ, չոյն իսկ խաթեցիներու բերանը : Հասկըցուած ժողովրդական լեզուած մը միայն կրնային իւրացուիլ այդ սաղմոսներ, որովհետեւ ասորի և յոյն դպրութիւնը ժողովրդական չէին — որպէս զի կարելի ըլլար ըսել թէ ասոնց ղոժով ընդհանրացած ըլլայ Սաղմոսը — և ըստ Բուզանդի, բարձրագոյն դասակարգի մարդիկ հազիւ «էին հասու ինչ այնմ փաքը ի շատէ» (էջ 33) :

Թեան : Ասկէ յառաջ հետաքրքրական երևոյթ մը կը տիրէ Եկեղեցիին մէջ, — հայերէն երգուած սաղմոսներու հետ ասորի կամ յոյն ընթերցումներ լսել վերջնապէս կամ Բարբառնի կամ Բեկնի բերաններէ, որոնց սակաւութիւնը աւելի կը խրթնացնէին թէ՛ օտար լեզուներու «անլիութիւն»ը և թէ՛ նոյն ինքն պաշտօնականներու գործը, այնպէս որ բառ Խորենացու, ինքն Մեսրոպ «ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և Բարբառնի» . և եթէ այլ ոք ընթերցողը, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ»⁽¹⁾ (Գ. ԽԷ.) : Այս ալ քննարկելու արդիւնք եղաւ հայերէն նշագրերու գիւտը :

Թարգմանութենէն յառաջ և յետոյ Հին և Նոր Կտակարաններու ո՞ր գիրքերն արգիւտք ընդունած էր Հայաստանեայց Եկեղեցին . կարեւոր խնդիր մ'է ոչ միայն բնագրական ճշգրտութեան, այլ մանաւանդ վաւերականութեան տեսակէտով, որ սկիզբէն ի վեր իբր ծանրագոյն խնդիր մը զբաղեցուցած է թէ՛ քրիստոնէական եկեղեցիները և թէ՛ արդի դրօշակները : Մինչև իսկ հետաքրքրական է դիտել թէ մեր Եկեղեցւոյ մէջ եղած ընթերցումներուն ամբողջութիւնը հազիւ մէկ մասը կը կազմէ հայերէն թարգմանութեան (Հին Կտակարան), այսինքն՝ մեր Եկեղեցւոյ մէջ ձառնարկ — որ բուն ընթերցումներու հաւաքածոյն կը ներկայացնէ — և Մաշտոցի — որուն

(1) Միայն մեր եկեղեցւոյն յատուկ չէր այս գծաբախտութիւնը, նոյն իսկ առաքելական դարու քրիստոնէայք, որ գերբազանութիւն ունէին, չէին հասկընար մտաբարեւորութեան և ընթերցումները անոնց կը մեկնուէր հաւանաբար յունարէնով : — Այժմ իսկ տաճկախօս գաւառներ, ինչպէս Կիլիկիա, Եւայրն, հայերէնը կը կարօտի թարգմանութեան և մեկնութեան, Մեկք տաճկերէն լեզուով ընթերցումներ ունինք և տաճկերէն կը քարոզենք :

ընթերցումներէն շատեր նոյն են ձառնարկի հետ — բովանդակութիւնները միայն կը կարգացունս պատճառներով :

Նոր Կտակարանը, բացի Յայրենիքէն, ամենէն ընդարձակ տեղը գրուած է մեր ընթերցումներու մէջ և գրեթէ մեր բոլոր վարդապետներու յարողութեան արժիւրներն են Նոր Կտակարանի գիրքերը, մանաւանդ Պողոսի թուղթերը : — Յովհաննէսի Յայանութիւնը, ինչպէս յառաջ, այժմ ալ դուրս կը մնայ եկեղեցական կարգացմունքէն՝ ուրիշ երկրորդականոն կամ անվաւեր թուղթերու հետ :

Հին Կտակարանը թէ՛ ինչպէս կը գործածուէր եւր դարու Եկեղեցւոյն մէջ, տեղի կուտայ երկու գլխաւոր դիտողութիւններու . 1⁰ Եկեղեցին քանի՞ գիրք ընդունած էր . 2⁰ Այս գիրքերը ամբողջ կը կարդացուէին, թէ ոչ արդի ձառնարկ դրութեամբ աւուր պատշաճի ընտրութիւններով :

1⁰ Մինչև թարգմանիչներուն «զարոյ՜ զբնակս չրոյ» բերելը՝ կարդացմունք ասորերէն օրինակին վրայ կ'ըլլային (Փրպ. էջ 36) . հետեւորար այն Բաւարակի աստի և Եղիս յայրենի գրքերը կը կազմէին մեր եկեղեցիի ընդունած նախկին Կանոնը, որուն թարգմանութեան ձեռնարկեց Ս. Սահակ «խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց» (Խոր. Գ. ԾԳ.) : — Այս տեղ չենք յուզեր Սորբ Գրոց Յունարէնէ՞ թէ Ասորերէնէ թարգմանութեան խնդիրը : Թէ՛ մին և թէ՛ միւսը պաշտպանուելու բաւական զօրաւոր կուտաններ ընծայող խնդիրներ են : Նորագոյն հետազոտութիւններու միտումը ասորականին նպաստաւոր են իրաւամբ : Որչափ ալ սակայն միտումը նպաստաւոր ըլլայ Բեռլինի (= պարզ), ասորի օրինակին, յայտնի է որ Աղէքսանդրականին (Եօթանասնից) վրայ «դարձեալ թարգմանեցին զԲաւարակս»

Բարձրագույն Կաթողիկոսական Ս. Գրոց ցուցաբերած նույնպիսի վերափոխումները (Կոր.-Սոր.), և այս կրկին թարգմանություններն էլ կամ սրբագրություններն յետոյ է որ բովանդակում է Կաթողիկոսական և Երևանյան եպիսկոպոսական կազմակերպությունը կը մտնէ: Քսան երկու յայտնի գիրքեր յականէ անուանէ չեն նշանակուած. Եւր. դարու հեղինակներէն, այնպէս որ Կաթողիկոսական խնդիրը մութ ըլլալու չափ տարրեր կերպով ընդունուած է Արեւելեան և Արեւմտեան Եկեղեցիներու մէջ: Արեւելեան Հայրեր Արեւմտեաններէն տարբերիլէ զսա, կր տարբերին նաև իրենց մէջ Կանոնի թիւր ճշգրտումսին. ամէնքն ալ երբայական այբուբենի 22 տառերուն թիւը կ'ընդունին իրր խորհրդատու թիւ, բայց թէ՛ բաժանումով և թէ՛ համընթացով չեն նույնանար: Այսպէս Աթանաս Աղեքսանդրացի († 372), Գրիգոր Նազիանզացի († 390), Կիւրեղ Երուսաղեմացի († 386), Եպիփան Կիւրացի († 403), Ոսկերերան († 407), Թէոդորոս Մոպսուեստացի († 428) և ուրիշներ, ինչպէս գիտել կուտայ Ռոյս, թէ՛ Հին և թէ՛ Նոր Կտակի Կաթողիկոսական խնդիրը կը սեղմեն կամ կ'ընդլայնեն. և այս տարածայնութեան մէկ պատճառն այն էր, որ մինչև Դրդ դար պաշտօնական հեղինակութեան մը չենթարկուեցաւ Կաթողիկոսական թէ ո և է Տիեզերական ժողով՝ Ս. Գրոց պաշտօնական Կաթողիկոսական մը չհաստատեց(2): Լատին եկեղեցւոյ

(1) Կաթողիկոս այս տեղ կը նշանակէ այն հաւաքածոյն, որ վաւերական Ս. Գրոց ցուցակը կը ներկայացնէ: Այս բառին տարրեր առումներուն համար (տե՛ս Canon, էջ 230-36):

(2) Շուրջ 363 թուին տեղի ունեցաւ ժողով մը Լաւոս գիկէի մէջ, որ 60 րդ կանոնով հաստատեց 22 գիրք Հին Կտակարանի՝ առանց Անվաւերներու (apocryphe) և 26 գիրք Նոր Կտակարանի՝ առանց Յայտնութեան. բայց ինչպէս գիտել կուտայ Ռոյս (Canon, էջ 192) այս ժողովը գաւառական պարզ սինոդ մ'էղաւ. թէև հետեւողներ ունեցաւ յոյն եկեղեցւոյ հայրերէն:

համար խնդիրը լուծուեցաւ Տրիտենական ժողովով (1545-1563): Իսկ Երուսաղի համար Ժ.Ը.Բ. դարու գրիթէ կէսին: Այս ժամանակէն յետոյ որչափ ալ գիտական զօրեղ կամ տկար կարծիքներ յայտնուեցան այս նկատմամբ, անոնք միշտ անհաստական մնացին:

Հայաստանեայց Հայրերը խնդիր մը չյուզեցին, — գէթ հակառակը հաստատող յիշատակութիւն չունինք — այն գիրքերու մասին, որք դուրս էին քսան երկու յայտնիներէն(1): Ըրդ դարուն, բաւական տարածայնութեան տեղի տուած պիտի ըլլայ Կանոնի խնդիրը, որ մեր ազգային-եկեղեցական ժողովներէն մէկը զրազած է ստով: Պարտաւի (Ազուանից երկրին մէջ) ժողովը է այն, զոր Սիծնուսեալ Կաթողիկոսը գումարեց (768) և, ի մէջ այլոց, սահմանեց. «Եւ եղիցի ձեզ ամենեցունց եկեղեցականաց և աշխարհականաց պաշտել ի գիրք սուրբք ի Հին և ի Նոր Կտակարանաց. Մովսէսի Գեբէ՛ Մնարոն, Ելեցն, Գեորգիան, Թէոփ, Երեմոս Օբէն, Յեսուս Կաթողիկոսացի և Հաստատեցն, Թասարացն Գ., Մարգարացն առաքել Բ., Եղիս Բ. Բան, Գեբէ Յովթայ, Սարգիսացն Գեբէ Ա., Սողոմոնի Գ., Գեբէ Ժ. Մարգարէնցն, Եսայի, Երեմայ, Եղեկէլ, Կաթողիկոսացի և արարտասար պարգումարեցի առ ի յոստատեցնել զձեր մանկուան զոստատեցն Սիւրբայ իմաստութեան (Կաթողիկոսական էջ 230-31, Չեղր. Արմաշու Կարեղանուց):

(1) Ռոյս այդ լուծումները սապէս կը բացատրէ. Le savoir philologique et historique se perdent de plus en plus, la majorité en vint bientôt à ne pas distinguer ces divers éléments. En Occident, dans l'Ethiopie, dans l'Arménie, dans tous les pays où l'on ne possédait l'écriture que dans une version de seconde main, les plus savants s'en préoccupaient seuls, non dans l'intention d'introduire une réforme, mais pour imaginer une justification plausible des usages existants (Canon, p. 223).

Գալու՛ վարդի վիճակին՝ նոյն իսկ հայ թարգմանութեան տպագիր օրինակներն Ազեքսանդրեան օրինակին հետեւելով հանդերձ կը տարբերին իրարմէ. Հ. Զօհրայի (տպ. 1805) և Հ. Բագրատունիի (տպ. 1860), որք լաւագոյն տպագրութիւններն են Հայերէնի, տարբեր կարգ մ'ունին. Սիրաք, որ առաջինին համար Յաւելաւ է, երկրորդին համար Կանոնակառէ: Այս շփոթին հանդէպ, որ սկիզբէն ի վեր կայ անշուշտ, դժուար է ոչ միայն որոշել բառերէն յայտնելը, երբ դարու եկեղեցւոյն ընդունած գիրքերը, այլ նաև հիմնական ընդունուածները: Եթէ Կիրեղի սկզբունքով սնդենք, թէ ինչ որ չկարդացուի պաշտօնապէս, պէտք չէ որ կարդացուի առանին (Կոչ. Բնծց. տպ. Վիէննա էջ 68-71) և միանգամ ընդ միշտ այժմ եկեղեցւոյ մէջ պաշտօնապէս ընդունուածները հանելով տպագիր օրինակներէն, բաւական գիրքեր և գլխաւոր գործ կը մնան նախնեաց թարգմանութենէն:

Պաշտօնապէս ընդունուածներ կը համարինք ա) Եպիսկոպոսական ձեռնագրութեան Մաշտոցը, որու հնութիւնն յարգելի է անշուշտ, բ) Մայր Մաշտոցի ընթերցուածները (կաթողիկոսական օժութեան և Միւսոնի օրհնութեան ասթիւ Ս. Գրոց ընթերցուածներն ալ միասին) գ) ձաշտոց: Այս երեք խումբի մէջ ալ շատ կան միեւնոյն ընթերցուածներ:

Մաշտոցի կանոնը արժէք մ'ունի ըստ ինքեան իբր մեր եկեղեցւոյն ընդունածը, զոր ինքն Եկեղեցին իր կողմէն պաշտօնապէս կաթողիկոսի ձեռքով կը հարցնէ Եպիսկոպոսին և կը յանձնէ անոր: Այդ կանոնը համաժամական ձեւով կը դնենք Ս. Գրքի երրայական կանոնին հետ, տարբերութիւնը տեսնելու համար:

Կանոն (Երրայական [1])	Կանոն (Մաշտոց Եպո. Ձեռնագրութեան)[2]
Ա. Օրէք+	
1 Ծնունդք	1 Ծնունդք
2 Ելք	2 Ելք
3 Ղեւտական	3 Ղեւտական
4 Թիւք	4 Թիւք
5 Երկրորդ Օրէք	5 Երկրորդ Օրէք
Բ Առջին Մարտի	
6 Յետև	6 Յետև
7 Դատարարք	7 Դատարարք
8 Սամուէլ (Ա. և Բ. Թգրք.)	8 Հուլի
9 Թագաւորութեանց (Գ. և Դ.)	9 Չորս Թագաւորութիւնք
Գ. Արեւին Մարտի	
10 Ետայի	10 Երկու Մնացորդք
11 Երեմիա և Բարուք	11 Յոր
12 Եղեկիէլ	12 Սողոմոն ⁽³⁾

(1) Այս կանոնը կ'ընդօրինակենք Migneի հատորներէն. տե՛ս Bible յօդուածը Encyclopédie théologique Առաջին հատորն նոյն էջի վրայ կը տեսնուին տարբերութիւններ Որդիէսինին և Երրայականին մէջ. Ամէն հեղինակ, որ կը գրէ Bibleի կամ Canonի վրայ՝ անպատճառ կը տարբերին իրարմէ այս կամ այն գրքի մասին:

(2) Տե՛ս էջ 22 23 Մաշտոց Ձեռնագրութեան եղեկիէլի ըստ չիւնց և արարչութեան աստիւտի և սուրբատե՛ս Եկեղեցւոյ Հայաստանեայ տպ. Էջմիածին 1876:

«Նարցանէ Հարապեան. Աշակերտի՞ս Հին և Նոր կտակարանացն՝ որք ի Հոգւոյն Սրբոյ շնորհեցան ի ձեռն մարգարեից և առաքելոց, և ուխտե՞ս այս գոյն հուլիսի գոյնիւրդ +», և զնոյն ուսուցանել յամենայն ի կեանս քո, որք են . . .

(3) Սողոմոնով կ'իմացուի Առաջին, երբ երբոյ, Ժողովուրդի երբ գրք, զոր աւելցնելով 17ի վրայ՝ կ'ունենանք 20, 22ը լրացնելու համար ինչպէս կը տեսնուի, կը պակսին Երեմի, Երեմի, Միւս կողմէն Հուլի թագաւորութեան և Մաշտոցին մէջ:

գութիւնը ցուցնելու համար փաստեր յառաջ կը բերէին մի միայն այդ նպատակին նպատաւոր գիրքերէն, և ըստ այսմ կարելի էր կանոնը կամ Աստուածաշունչի գիրքերուն թիւը սեղմել կամ ընդարձակել: Այս դրութիւնը, որուն միակ նպատակը ժողովրդական շինութիւնն էր, մինչև կանոնի հաստատութեան ժամանակները տիրեց թէ՛ Առաքեալներու, թէ՛ Եկեղեցիներու, թէ՛ Ս. Հայրերու ուղղութեան և դեռ կը տիրէ: Ասոր արդիւնքն է, զոր օրինակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ բնութեցուածներու ոչ ամբողջութիւն մը բնագրի կամ հայ թարգմանութեան բազմաամբ: Եկեղեցիներն յարմարութեամբ տեսակէտով հանած է Ս. Գիրքէն այն կտորները, որոնք աւուր պատշաճի տօնին կամ արարողութեան խափսիս մը կ'ընծային. այնպէս որ եթէ նոյն իսկ աւուր պատշաճիին յարմար կտորներ պակսին կամ ատոր հետ ընդ ազօտ ազերս մ'ունենան լոկ, քարոզիչն է որ այն ատեն յարմարութիւնը կը պատշաճեցնէ, կը հաստատէ: Այսպէս կա'ն գիրքեր, մինչև իսկ երկրորդականոն, որ յաճախ մուտ գործած են վարդապետական խնդիրներու և կա'ն գիրքեր, որոնց վաւերականութիւնը անժխտելի է (ինչպէս Եզր, Նեեմի, Եսթեր) իբր պատմութիւն՝ գործ չեն ուննցած առաքելական վարդապետութեան մէջ. այսպէս նաև Երգ Երգոցն ու Ժողովողը, որչափ ալ աւանդական ուղղափառութիւնը (Ռոյսի բացատրութեամբ) յաւակնի այս երկու գիրքերու մէջ շատ դրական և շատ մանրամասն աւետարանական յայտնութիւններ գտնել: Ընդհակառակը կա'ն այնպիսի վկայութիւններ Նոր Կտակարանի մէջ, որոնց ազբիւրները կամ կանոնը յայտնի չեն (Մատ. Բ. 23.—Ղուկ. ԺԱ. 49.—Յովհ. Է. 38.—Ա. Կրնթ. Բ. 9.—Յակ. Դ.

5): Այժմ իսկ եւրոպական դպրոցներ (աստուածաբանական) իրենց այսինչ դրութեան աննպատակ գիրք մը կը մերժեն կամ կ'ընդունին եթէ նպատաւոր է: Լուտեր Երրայեցւոց թուղթը մերժեց ոչ թէ վաւերի կամ անվաւերի տեսակէտով, այլ միայն Ձ. նշանաւոր գլխուն համար⁽¹⁾: Եւ հիմայ աւելի Նոր Կտակարանն է որ կը տիրէ Եկեղեցւոյ մէջ իբր հիմ մեր քարոզութեան. Աւետարանը, Պողոսի թուղթերը ամէնէն առատապէս յեղեղութիւն. ասի արդիւնք է իրական պէտքի մը: Հինը իւր Նորերով (Եսայիներով), այսպէս ըսենք, միայն կը հնչէ:

2⁰ Կարելի չէ պնդել որ Աստուածաշունչի, մանաւանդ Հին Կտակարանի բոլոր գիրքերն ալ առանց յապաւումի կարգացուած ըլլան մեր Եկեղեցւոյ մէջ ի սկզբան: Ընթերցուածներ պէտքի համեմատ կ'ընտրուէին, որ հաստատուն ձեւի վերածուեցաւ յետոյ: Չուր աշխատանք մ'է նշանակելու աշխատիլ Երգ դարու Եկեղեցւոյն ընտրածները՝ սկզբունքը ստոյգ է, որ ամէն գիրք ամբողջութեամբ չէր կարգացուեր: Եթէ ճաշոյցի, ինչպէս նաև ուրիշ արարողութիւններու յարմարութեամբ ընտրուած գլուխներն ամփոփենք՝ բազմատեղու համար ամբողջ գրոց հետ, կը գտնենք բաւական կարեւոր

(1) Եկեղեցական նախկին Հայրեր Երկու-Կտակարաններէն անվաւեր կը համարէին սա՛ զբուածները Եթեր, Տփթթ, Բարստ, Նաֆի (Բաղթ) Երեմոյն, Խափսիս, Սերտ, Ծաւանի, Բելի և Վելի-դէ գարս-Բիւնները, Երեմ Ժանայ երգը, Մաթթայեցոյ արձն երկու գրքերը, Մարտի վերջն գլուխը (Ե. 9-16), Ղափսոս (ԻԲ. 43 և հետ.) հարստը՝ ուր հրեշտակը կ'օգնէ Քրիստոսի, ընցեալ Բաղ գարս-Բիւնը (Յովհ. Ը.), Երեմոյեցոյ Բաղը, Կաթաղիկայց հիւր Բաղերը, Յայր նախկինը Այս գիրքերը Երախայից կուտային ընթեռնուլ և հետզհետէ հաւատացեալներուն ալ յանձնարարուեցաւ և գրեթէ վաւերական գիրքերու հեղինակութեամբ օժտուեցան:

գիրքեր և հատուածներ, որք չեն կարդացուիր մեր Եկեղեցւոյ մէջ: Անշուշտ երբեմն աւելի յարգի էին ատոնք և տարբեր նպատակի համար. զոր օրինակ եթէ Մակաբայեցւոյ գիրքերն ընթերցող չունէր Եկեղեցւոյ մէջ, Վարդան զայն ուրիշ ատեանի մը մէջ կը կարդար, կը բացատրէր (Եղիշէ էջ 81):

Առաքեալներու դրութիւնը, այսինքն պէտքի կամ յարմարութեան համեմատ Ս. Գիրքէն հատուածներ կարդալ, բաւական երկար ժամանակ շարունակուեցաւ մեր Եկեղեցւոյ մէջ: Տօներու յաւելումը, յարմար ընթերցուածներ պիտի պահանջէր անշուշտ, այսպէս Կանոնը պիտի ընդարձակուէր մինչև որ ալ նոր տօներ չհաստատուեցան և արարողութիւններ կամ պաշտամունքը վերջնական ձև մ'առին, ընթերցուածներ չափն իրենց վերջնական ձևը. այսինքն ձուռը: Եւ հետաքրքրական է զիտակ ճաշոցի մէջ, իբր պահանջ յարմարութեան, թէ Աստուածաշունչէն ամբողջ գիրքեր կան, որ երբեք չեն կարդացուիր և ընդհակառակը կան հատուածներ, որք տարին քանի մ'անգամ կը կրկնուին, զոր օրինակ. Երգ Երգոցի քաղուածոյ հատուածներն Աստուածածնի բոլոր տօներուն, ևւն.:

Ընթերցուածները կանոնաւոր կարգ մ'ունէին. Մարգարէական, Առաքելական և Աւետարանական հատուածներ կամ գլուխներ: Աւուր պատշաճի ընտրութիւնը եպիսկոպոսէն կախուած էր. ընթերցողը կը տանէր Ս. Գիրքը եպիսկոպոսին կամ գլխաւորին, նա կը բանար և կ'որոշէր ընթերցուածի չափն ու սահմանը⁽¹⁾: Աւետարանը բոլոր ընթերց-

(1) Այս հնաւանդ սովորութենէն մնացած է Հոգեհանգըստեան և Հսկումի Աւետարաններուն ըստ պատշաճի որուշումը ժամը հնոցի ձեւքով. սա տարբերութեամբ, որ ժա-

ուածներու իբր կնիք կը կարդացուէր. ժողովուրդը պարտաւոր էր և է ոտքի վրայ ունկնդրել (Կանոնքէքէ): Հաստատուն է այդ ձևը մինչև այսօր: Տարուան ընթացքին որոշուած տեղեր կը նշանակուէին Ս. Գրքի լուսանցքին վրայ կամ յատուկ ցանկով մը⁽¹⁾: Ասի սկիզբն էր ճաշոցի դրութեան: Ընթերցուածներ արդի հասարակ ձեւով և անկարողներու չէր յանձնուած: Ընթերցողներու, Վերջապահներու ընտիր և պատկառելի խումբ մը կար. Մեսրոպ և Մամբրէ անոնց ամէնէն ծանօթ ներկայացուցիչներն են: Ատոնք ալ անշուշտ, կրնային ընտրութիւններ ընել ընթերցուածի համար և երկարել իրենց ուղածին կամ ժամանակի ներածին չափ. — «Ընթերցողն կամաւ յերկարէր զկարդացմունս և յաղագս սակաւ մի առնույ ողի և բաւելոյ պաշտօնէիցն առաջարկութեան Կանոնին» (Փրպ. էջ 80): Եկեղեցական արտաքոյ կարգի հանդէսներուն առթիւ պատշաճ ընտրութիւններ ընել' Եպիսկոպոսին կամ Հայրապետին վերջապէս ներկայ եղող գլխաւորին կամքէն կախուած է: Վարդանանց վերջին գիշերուան ընթերցումները, արարողութիւնները Մանդակունիի հանդէսները պատշաճ ընթերցուածներով և սաղմոսներով սարքուած են (Եղիշէ. Փրպ. էջ 383-384, 539, 542 547 և հետ.):

մօրհնողին կամքը Ութը Ձայներու պիտի հետեւի. որովհետև Աւետարանը Ձայներու վերածուած է (ԱԶ և ԿԶ Յովհաննէս Այ և ԳԿ Ղուկաս, ԲԶ և ԴԶ Մարկոս, ԲԿ և ԴԿ Մատթէոս) յայտնի չէ թէ ո՞ր ժամանակէն ի վեր:

(1) Այժմ Եկեղեցւոյ մէջ մօտ նշխարիկ փակցնել Աւետարանի կամ Երազանի լուսանցքները, այդ հնութեան կը վերանան:

§ Պ Ա Հ Ք

Չորեքշաբթի և Ուրբաթ օրերու պահքը Քրիստոսի չարչարանաց յիշատակին՝ քրիստոնէական եկեղեցւոյ հնազոյն աւանդութիւններէն է : Հրեայք ալ երկու օր կը պահէին շաբթու մէջ (Ղուկ. ԺԲ. 12), այսինքն՝ Երկուշաբթի և Հինգշաբթի օրերը : Քրիստոնեայ եկեղեցին շատ կանուխ ժամանակէն այդ օրերը վերածեց ԴՇ. և ՈՒՐԲ. օրերու, ինչպէս անոնց Շաբաթի հանգիստն ալ կիրակիի՝ իրր տէրունի օրուան : Հին քրիստոնեաներ Շաբաթ օրն ալ կը պահէին . Բեք դարուն վերջերը դադրեցաւ այդ, մնաց սակայն Լատին եկեղեցւոյ մէջ, որ ըստ ինքեան զատ պահք մը չէ, այլ՝ Ուրբաթի պահքին երկարումը :

Շաբաթապահող չորս եղանակներու հետ կապուեցաւ և եղանակներու անունով ալ մնաց ծիսական բացատրութիւններու մէջ, Ամբարն պահ+ կամ Ամբարն պահաց եւլն : Բունը այս է Շաբաթապահքին յետոյ մեծ տօներու (տաղաւար միացան և այդ տօներ Երէ դարու մէջ դեռ չէին հաստատուած, ինչպէս Սաչը Էրէ դարու հաստատութիւն է :

Քառասներորակն պահ+ կամ Մեծ պահ+, ճիշտ 40 օր պահելու պայմանով, իրր յիշատակ Քրիստոսի քառասներեայ ծովապահութեան, հաստատութիւնը բաւական հին է և Երէ դարուն շատ ծանօթ : Բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ ամէնէն աւելի Մեծ պահքը փոփոխութեան ենթարկուած է թէ՛ երկարութեան և թէ՛ պահելու խստութեան կողմէն : Գրեթէ ամէն դար մեր ժողովուրդը տրստունջ ունեցաւ Մեծ պահքի նկատմամբ, մանաւանդ զին-

ուորականներու և ազնուականներու դասակարգը : Պէնցիին վերագրուած կանոնով մը թիթեւացում մուծուած է Մեծպահքին Շաբաթ և կիրակի օրերու լուծումը « յեւրաւանիւր համա » թողուելով (Օձն. էջ 25) :

Վարդանանց պատմագիրներուն նկարագրութիւնն այս նկատմամբ ջերմեռանդ բան մ'ունի. պահքի և ազօթքի փարումը սրտաուռ է Վարդանանց պատմութեան մէջ : Փարպեցի դարուն պատկերը գծած է Ս. Սահակի տեսիլքին մէջ. պահքի պատմութիւն կարելի է համարել այդ պատկերը — « Եւ էի ես ի Մեծի Հինգշաբաթովն ի Չատկի աղուհայցին ի Հակման, հազորդեալ ի ժամ երեկոյն պաշտաման՝ սրբոյ և մազսաքաւիչ խորհրդոյ կենարարին, ճաշակեալ այլ բնա աւելի էն ոչ բայց հաց և ջուր և ալ, ըստ կանոնելոյ մեծի և սուրբ ժողովոյն երեք հարիւր ու թխտասանցն, սրք ի նկկիացոց քաղաքին այսպէս կանոնագրեալ հաստատեցին, զորոց կանոնադրութիւն կնքեալ Սուրբ Հոգին սահմանեաց, և կատարեալ կանոն յերկարման առաջին գուրուղայցն, և դաս+ պաշտօնէիցն ընդ նստելն թանը ներհամք է սասոխաթեիէր րանութեանցն՝ որպէս կխաթու+ ելեն. որոց զառարս քառասներորոցն ութգին պահո+ և անդարար աղբիւր+ զցայտ և զցեղէի հանեալ էր. և ճանառանք է Մեծի Շաբաթան առաւելապէս յաւելումով զնոյն աճեցոցանել քոնային, ուշադրեալք ուրախալից վաստակով՝ հասանել վարձուցն հասուցման : Եւ լոյս ճրագացն և կանթեղացն բորբոքեալ տոչորէր. և ընթերցողն կամա յերկարեր զհարդոցմանն՝ յազգս սակա+ օր առնելոյ ոգի և բաւելոյ պաշտօնէիցն առաջադիւթեան կանոնին. ճային և իւզգրոցն բազմութեան ժողովելոյ ըստ սովորութեանն՝ ի պաշտօն քիչերոյն . քանզի յորդոր կամաւորութեամբն փափաքէր իւրաքանչիւր ոք, այր և կին առհասարակ, ժա-

մանկ արթնութեամբ անձին փրկութեան» (Փրպ. էջ 79-81)

Հսկումը նկարագրութիւնն է այս միանգամայն. Հսկումը, որ Պատարագի նախընթաց գիշերը անպատճառ պիտի կատարուէր գիշերն ի բուն արթուն մնալով կամ Հսկումը: Հսկումէն այժմ, բացի բարեպաշտներու խնդրանքով եղածներէն, որ հազիւ քանի մը ժամ կը տեւէ, միայն Սաղմոսներու կանոնագրութիւնները մնացած են:

§ 80 Ն Ք

Ամբողջ քրիստոնէական եկեղեցիներու հետ Հայաստանեայցն ալ գլխաւոր երկու տոն կը ճանչնար ի սկզբան. «Տօն Յայտնութեան Քրիստոսի» այսինքն՝ Ծնունդը և Զատիկը՝ Քրիստոսի Յարութեան տօնը: Փարպեցու բացատրութեամբ «Տօն Փրկչի» կը կոչուին արդի Տէրութիւնները: Հին բացատրութիւնը աւելի արդարացուցիչ է և շատ լաւ կ'ընդգրկէ ուղղակի Քրիստոսի այլեւայլ յիշատակներուն յատկացումները: Իսկ հիմայ Տէրութիւնով կը հասկըցուին Խաչի և Աստուածածնի տօներն ալ:

Ծնունդը հաստատապէս Յունուար 6ին կը տօնէ մեր Եկեղեցին: Վարդանանք շատ փառաւոր կերպով տօնեցին զայն, «զողջոյն ամիսն Քաղոց պահօք և աղօթիւք» պատրաստուելէ յետոյ (Եղիշէ էջ 62): 450 Դեկտեմբեր 4էն մինչև 451 Յունուար 2, միջոցը կը գրաւէ այդ տարին Քաղոց ամիսը. ուրիմն Ծնունդը տօնեցին 451 Յունուար 6(=Արաց 4) ՇԲ. օրը: Ծնունդի կամ Յայտնութեան տօնին մէջ կ'իմացուէր յարակից բոլոր սնօրինականներ, որոնք Քրիստոսի Յայտնութեան ամբողջութիւնը կը կազմեն:

Զատիկը, որ այնքան մեծ նշանակութիւն մ'ունի Քրիստոնէութեան մէջ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն ոգեւորեալ օրերը կը կազմէ ամբողջ Յունուարով: Հաստատուն ամսաթիւ մը չունի Զատիկը. Մարտ 22էն մինչև Ապրիլ 25, ինչպէս նաև օրերու մէջ՝ գարնանային գիշերահաւասարի կամ Մարտ 21 ի լուսնի լրումին յաջորդող կիրակին կը տօնուի ըստ սահմանադրութեան Նիկիոյ Ս. Ժողո-

վին : Վարդանանք տօնեցին 451 Սպրիլ 8 ին , որ շարժուն տօմարով կը հանդիպի Անեկանի 6 ին : Զատիկի ամբողջ Յեսան օրերը՝ մինչև Պենդեկոստե (Հոգեգալուստ) քաջարշակ ուրիշ էր : Համբարձումի տօնին յաջորդող ուրբախն պահուիլը՝ Շնորհալիին կարգադրութիւնն է (Հմմտ. Փրպ. էջ 203-204) :

Փրկչի տօներէն զառ Հայ Եկեղեցին ունի Սրբոց կամ Մարտիրոսոց տօներ. Փարպեցու բացատրութեամբ ժողով Մարտիրոսոց : Այս կոչումը ստնուած է այն համախմբութենէն , որ տեղի կ'ունենար սրբոց բուն վկայարաններուն մէջ : Հայոց այս կարգի ամէնէն հին տօնն է Յովհաննու կարապետի և Աթանազինէ Եպիսկոպոսինը , զոր Լուսաւորիչ ինքն հաստատեց ամէն տարի ուղիւնախոսութեան տօնելու համար : Սրբոց տօները զուտ ազգային նկարագիր մը ունին և Դոգ դարէն սկսեալ յատուկ մշակում մը կար ազգին քաջերն ու սրբակրօնները անմահացնելու տօնական յիշատակութիւններով և հանդէսներով (Բուզ. էջ 7, 15, 27-28, 36-37, 235-236. — Փրպ. էջ 16. — Եւ յաջորդ դարերուն՝ Յով. Պամ. էջ 70) : Այս պատուական և բնիկ տօներէն և ոչ մէկը հասած է մեզ :

Տօները կը հաստատուէին քաջին և սուրբին շահատակութենէն և նահատակութենէն անմիջապէս յետոյ : Մարտիրոսաց ժողովները , ըսինք թէ բուն վկայարաններու վրայ կը խմբուէին : Դիտելու կէտ մ'է այս : Վկայարանները սուրբին կամ ամբողջը կամ մասունքը կը պարունակէին գերեզմաններու մէջ և ընդհանրապէս վկայարանի Աւագ խորանին տակ : Մասունքը տուփերու մէջ պահել հին չէ . Լուսաւորիչ իր բերած մասունքները թաղեց և վկայարան չինեց վրան : Խարդախութենէ ազատելու համար Հայրապետներն իրենց կնիքով կը կնքէին

գերեզմանները : Կոմիտաս Կաթիղիկոս չհամարձակեցաւ խախտել Հռիփսիմեանց գերեզմաններուն կնիքը :

Նշեալի կամ մասունքի երախտագիտական յարգանք մը կ'ընծայուի Երգ դարու կրօնական բարքերու մէջ . այս մասին ընդարձակ յիշատակութիւններ կը գտնենք Փարպեցու և Եղիշէի մէջ : Պարսիկներն իսկ Շահէն սկսեալ մինչև յետին գործակալը , կը դիտէին , թէ Հայք ի'նչ տենչանքով կը փարէին իրենց սիրելիներու մասունքին՝ եթէ նոյն իսկ ակօայ մ'ըլլար այդ կամ եզունգ մը (Փրպ. էջ 264, 306-313. — Եղիշէ Յեզ. Բ. — Հմմտ. Եզնիկ , էջ 89, 90) :

Այս սէրը հողէն հանեց մասունքները թանկագին մասնատուփերու մէջ զետեղելու համար :

§ Բ Ե Մ Ը

Երբ դարը մեր եկեղեցական բեմին ալ ոսկե-
դարն է, ուր ընթերցողներն ու վերջանողները կազմած
էին խումբ մը ճառախօսաներու, որոնք խանդավառ
ուսկնդիրներ ունէին իրենց շուրջը: Դարուն եկե-
ղեցին շատ լայն տեղ մը տուած է բեմի այս ձևին՝
ուսուցումին՝ որ իր (Եկեղեցւոյն) բուն նպատակն է:
Հայ վարդապետը ճիշդ իր պաշտօնին մէջ է եկե-
ղեցական: այս շրջանին. նա Ս. Գիրքը կ'ուսուցանէ
Ս. Գիրքը միշտ իր ձեռքին տակ է և աչքին առ-
ջև: Բուն բեմասացութիւնը չէր այս սակայն. նիւ-
թի մը բնդլայնումը չէին խօսուածները, այլ աւուր
պատշաճի բնթերցումներուն տեսակ մը ճառախօ-
կան մեկնութիւնը, որ օճիկ (ճառ) կ'ըսուի: Մամբրէ
վերձանողի անունով հասած ճառերու մէջ սա-
կայն սքանչելի հատուածներ կան, որք օճիկայէն
բարձր են: Ոսկեդարու վարդապետները զուտ հա-
յական նկարագրով օճիկայէ բեմ մը պիտի չկրնային
ստեղծել. իրենց կրթութիւնը, հմտութիւնը հելլէն
կեղերոններէն աւած էին: Ոսկերեքանի ազդեցու-
թիւնը շատ զգալի է մեզ հասած օճիկաներու մէջ:
Բայց այս չէ ամէնը:

Բուն բեմասացութեան լաւագոյն փայլանքը
ունինք. զուտ հայական կարծես: Վարդանանց պատ-
մագրին Ս. Ղեւոնդի բերանը դրած յորդորականը,
Մանգակունիի Դուինի եկեղեցւոյն մէջ «լուսն-բեման
ասորի ճանն» վրայէն արտօսանամ, եթէ ուզէք որո-
տացած խօսքերը, որով կը կնքէ Փարպեցին իր
պատմութիւնը, հայական բան մը ունին: Մանգա-
կունիի քարոյր փայլար մ'է հայ պերճախօսութեան:

Եկեղեցին կը խօսի անոր մէջ. այդչափ տարիներէ
ի վեր դեռ կենդանի, դեռ եռանդուն: Առանց
զգածուելու կարելի չէ զայն կարդալ:

Մանգակունիներով միայն կարելի է ուսումնա-
սիրել Հայ Եկեղեցիի բեմը: Բուն ժողովրդական
կեանքի ուսումնասիրութիւն մ'է ձերունի հայրա-
պետէն մնացած գրուածները: Նա «արցեալ... օճի-
կայն հոգե-որ հանճարով... յարդարէ ճառս զգուշա-
ցուցիչս դիտաւորական կենցաղոյս, որ բերէ
զոգւոցն փրկութիւն» (Յվ. Պամ. էջ 35-36):

Մանգակունիները դարուն բարքերը կ'ուսումնա-
սիրէր քրիստոնէական պարզ կեանքի մը սիրահար՝
անկեղծ և գորովալից շնչաւ մը կայ իր մէն մի բա-
ռին նաև, որ ուղղակի նպատակին կը հասցնէ
զինքը: Իւր խօսքերը ճիշդ իր մտածումներն են,
չքեղ խօսուածքի մը մէջ կաղապարուած⁽¹⁾: Դարու
խօսողներուն մէջ բարձր գիրք մ'ալ պէտք է տալ,
Խորենացու վկայութեամբ, Մեծն Սահակին: Տիարոնի
դատական ատեանին (հրապարակ) առջև ինքզինք
արդարացնելու համար ըրած հրապարակախօսու-
թիւնը չափազանց հիացում և յուզում բերած է
լսողներուն մէջ, «մինչև հրամայեաց Վառամ արծաթ
բաղում տալ նմա՝ իրր Կաթողիկոսի և Ռաֆայէլի արև,
համարձակախօսի առաջի այնքանեոյ թագաւորի»:

[1] Պէտք չէ սակայն Մանգակունիներ գնահատել իր
անունով հրատարակուած ծանօթ ճառերու հաւաքածուով.
որովհետև այդ ճառերու վաւերականութիւնը ստուգուած
չէ: 1910 Սպամ. 26 ի երեկոյին, էջմիածնի մէջ Միքայիլ հետ
կը խօսէինք բանասիրական նիւթերու վրայ: Մանգակունիի
վերագրուած այդ հաւաքածուն ալ առարկայ եղաւ մեր խօ-
սակցութեան, և իմ վարանումներուս իրաւունք տալով
գիտուն Միքայիլը յայտարարեց թէ Մանգակունիի վերագ-
րուած ճառերը՝ Յովհան Մայրազոմեցւոյ Խորո Վարդան
գործէն են.
Նոր Ծ. Հ. 1912

(Մոր. Գ. Կե.) : Փարպեցի կը շեշտէ կատարեալ սքանչացումով Մեծն Սահակի եկեղեցական ճարտարախօսութիւնը (Փրպ. էջ 42, 102) : Իրական զրկում մ'է այս ճառերուն պակասութիւնը մեզ համար՝ մեր մատենագրութեան մէջ և ընդհատ մը՝ մեր բեմական պատմութեան ամէնէ փայլուն մէկ շրջանին վրայ :

Մեր ճարտասան պատմագիրն ալ առաջին կարգի ասող մ'է, իր իսկ բառով : Բեմական գրուած մը չէ հասած մեզ Փարպեցիէն : Իր գրածներն սակայն մանաւանդ իր Քո-ղը, սուր, առատ և արագ խօսող մը մասնանիշ կ'ընէ : Նա «չարք էր Եկեղեցոյ», «+աջ հատեղս ասէր և զբարոս» (Փրպ. էջ 600) : Բեմ-րասացի «Բիւրեւոս» խօսելու յատկութիւնը, ճշմարիտ քաջախօսութիւնը նախանձ գրգռեց ժամանակակից «Բեռնանի սիրտերուն մէջ, որք սակայն յորժամ տեսին զբարձր-նիւն խորհրդոցն յճարեալ և լեւել, յորդորեալ և քոզմ-նիւնս, պարտելով օրհանց զնորհին յորդորմանս, յարբելով և անմտաց զարմանալով զլուստուոր և զանգայն Բանին Բիւրեւոսն և հրապարակս և ի քոզացս, յայս և էն հուշակելով առ օրհանս իտարացեալս, և կոր կործանեցան» (Փրպ. էջ 600-605) :

Ս. Գիրքը՝ իրապէս իրացուած ոյժ մ'եղած էր մեր ոսկեղարեան վարդապետներուն (խօսողներուն) . իրենց ամէն գրածին, խօսածին մէջ պատկեր մը, նմանութիւն մը կայ Տիեզերական Մատենանէն : Փարպեցին ծայրէ ի ծայր, Դաւթի 150 սաղմոսներուն պէս, բերանացի սերտած էր զայն (անդ. էջ 605-606 Հմմտ. և վերագոյն էջ 18 Ծնը.)

§ ՊԱՇՏՈՆԵՆՈՒԹԻՒՆ

Պաշտօնեաներու կազմակերպուած մարմին մը ունի Հայ Եկեղեցին : Մեքենական չէ սակայն այդ կազմակերպութիւնը, որ սեւիցէ թերիով մը խանգարուի. զոր օրինակ, պաշտօնէութեան մէջ Սարկաւազութիւնը երբեմն, մանաւանդ Դրդ և Երդ դարերուն ընդարձակ գործունէութիւն մ'ունէր իբր եպիսկոպոսին փոխանորդը : Սաղ՝ Մեծն Ներսէսի չափ ազդեցութիւն ի գործ կը դնէր. այսօր չէ այդպէս : Եւ Սարկաւազութեան տեսակ մը ջնջումը չխանգարեր Հայ Եկեղեցոյն պաշտօնական մարմին տնտեսութիւնը. նա կը գործէ : Պաշտօնէութեան հիմնական աստիճանները կանգուն են միշտ : Ասով մեծապէս կը տարբերուի ռբիշ եկեղեցիներէ մեր եկեղեցին՝ զերծ մնալով այն ոգիէն, որ կղերականութիւն (cléricalisme) կ'ըսուի. հետեւաբար նոյն իմաստով նո-կերակերական ալ անձանօթ է հայ մտքին : Արեւմտեան եկեղեցոյն կղերամիտ ձգտումները, աշխարհիկ նուիրապետութեան վերայ թեւածելու տենչը, անբնական է մարմին մը համար, որուն պաշտօնը բոլորովին սերիշ բան մ'է : Քրիստոնէական կրօնի ոգին զուտ պէտք էր մնալ, ինչպէս իր նախնական վիճակին մէջ :

Հայ Եկեղեցոյ պաշտօնէութեան ամէնէն զօրաւոր մասը՝ Եպիսկոպոսութիւնը՝ շքեղ կեանք մը վարեց մեր ուսումնասիրած ժամանակամիջոցին. այդ է իր բոլոր պատմական յաւակնութիւնը. բան մը որ դուրսէն՝ քաղաքական իշխանութեան հետ շփումէն յառաջ կուգար : Իսկ կաթողիկոսութիւնը նոյն շփումի մէջ աւելի քայլ մը չկրցաւ ընել :

Սկիզբէն ի վեր թագաւորներն ու նախարարները միջամտեցին եկեղեցական գործերու մէջ: Նոյն իսկ Կաթողիկոսի ընտրութիւնը անօնց ձեռքով կատարուեցաւ՝ իբր ազգին ներկայացուցիչներուն ձեռքով, բայց ոչ բուն ազգով, ժողովուրդով: Երբ Սասանեանք զօրացան անոնք ալ նոյն դիրքը բռնեցին: Սահակի պէս հայրապետ մը կարգիլու էր իր պաշտօնէն Շահի ձեռքով (Խոր Գ. ԿԻ. ԿԵ. ԿԶ.): Կաթողիկոսարանի և Կաթողիկոսի անձնական կառուածներն ու դոյքերը տիրապետողներու քմայքին ենթակայ եղան միշտ: Գիւտ Կաթողիկոս՝ Սահակի ճակատագիրն ունեցաւ (Փրպ. էջ 341-352): Ոստիկաններ միեւնոյն գծին վրայ քայլեցին. Հայոց Հայրապետը չունէր և չունեցաւ անբռնարարելի դիրք մը: Ընտրութիւնը ժողովրդական էր սկզբունքով. աւագանիին դերը զգալի էր սակայն: Կաթողիկոսին յարաբերութիւնը վարչական շրջանակներու հետ համերաշխութեան սկզբունքի վրայ հաստատուած է: Կաթողիկոսները առհասարակ բռնարարուեցան, բայց չբռնարարեցին: Արեւմտեան եկեղեցականութեան ըմբռնումը արգարացնելու համար՝ մեր եկեղեցական կառավարութեան մէջ պէտք չէր որ այսպիսի իրականութեան մը հանդէպ գտնուէինք: Քանի որ մեր եկեղեցին եկեղեցականներու ձեռք չէ բոլորովին, այսինքն երբ առանց ժողովուրդի ռեւէ գործակցութեան, առանց քաղաքական շրջանակներու միջամտութեան, եկեղեցականները չեն կրնար գործել, աւելորդ է հոն մասնատոր դրութիւն մը մտածել. դրութիւն մը, որ միմիայն յատուկ է կղերական կազմակերպութեան: Եկեղեցական լատին խնդիրներու մէջ երբ ժողովուրդը կը գործէ, հոն ամէն ինչ ժողովրդական է: Կը հասկընանք զեղծումները, բայց օրէնք չեն ատոնք, ոչ ալ կրնան

սկզբունք մ'ըլլալ անժողովրդական դրութեան մը: Ոչ միայն քրիստոնէական եկեղեցւոյ ողին, այլ մանաւանդ Հայոց հողին դիրքը, Հայոց բարքերը ամբողջովին փոխուելու էր՝ ստեղծելու համար կղերամիտ նուիրապետութիւնը:

Հայոց «Կաթողիկոս»ը պարզ «Եպիսկոպոսապետ» մ'է՝ իր ընդհանրական իշխանութեան մէջ՝ իբր գլուխ եպիսկոպոսներու. «Քահանայապետ» մը՝ իբր պետ հայ քահանայութեան. «Հայրապետ» մը՝ իբր հայր ժողովուրդին, և ժողովուրդը «Հոգեւոր Տէր» կ'անուանէ իր Հայրը: Անոր ամէնէն փառաւոր շքանունն է «Մեծ» և «Սուրբ» երբ կը խօսի իր հօտին. գերեզմանէն յետոյ՝ «երանելի». անաւոր ամբողջ պերճանքը, իբր պաշտօնական անձնաւորութիւն, իբր իշխան Լուսաւորչի աթոռին վրայ: Անոնք շատ պարզ վերտառութեամբ կը գրեն իրենց կոնդակները և միշտ համերաշխութեամբ իրենց եպիսկոպոսներուն: Վարդանանց պատմագրին շինած պատճեններուն վերտառութիւնները օրինակելի են: «Յովսէփ եպիսկոպոս հանդերձ ամենայն միաբանելովք» ևւն. — «Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք»:⁽¹⁾

Դարուս մէջ նշանակելի է Կաթողիկոսի առանին կեանքը: Բուզանդի պատմութիւնով Զաւէն կաթողիկոսի և ուրիշներուն կենցաղը աւելի աշխարհիկ կողմեր ունին: Ասի յարմարում մ'է նախարա-

(1) Կարելի չէ՝ ճիշտ բան մ'ըսել Կաթողիկոսի պաշտօնական զգեստին նկատմամբ: Սերէոսի մէկ տեղը՝ «Եւ առին ի նմանէ զԷփեմ պարսպահայապետութեան» էջ 98՝ կը ցուցնէ որ կաթողիկոսը յատուկ զգեստով մը կը զանազանուէր եպիսկոպոսներէն: Սքեմը՝ «զկերպարանս հարդերէից» Հայ եկեղեցականներ Բիւզանդիոնէն կը բերեն Ե. 2. դարուն Փրպ. էջ 345): Զգեստի պերճանքը հետզհետէ բազմապատկուած է (Յով. Պո. 57-59):

քական միջավայրին : Կաթողիկոսներ անձնական ստացուածներ (կալուած , ագարակ , գիւղ) ունին . (Սոր. — Փրպ. էջ 103-104. — Յով. էջ 61-63) : Կաթողիկոսներու ամուսնական կեանքը մինչև Մեծն Սահակ՝ պատմական է : Յաջորդները ամուրի են :

Հայ եպիսկոպոսներուն ամէնէն գործունեայ ժամանակն է երբ դարը . ժողովներու մէջ կաթողիկոսին հետ և ժողովուրդի մէջ կ'երեւին միշտ : Իրենց պաշտօնական իշխանութիւնը կը տարածուի գաւառի մը վրայ . Եղնիկ հայ . Բագրեւանդայ , Սահակ հայ . Ռշտունեաց եւլն : Ասոնք իրենց վիճակներու նախամեծարութեան համեմատ Աթոռ ունին Աղգ-Եկեղեցական ժողովներու մէջ (Փրպ. Եղիշէ) : Կաթողիկոսն ալ՝ իրր եպիսկոպոս՝ գաւառ մ'ունի , որ ուղղակի ինքն կը կառավարէ : Այրաբատը եղած է կաթողիկոսական վիճակը :

Եպիսկոպոսներ վիճակային ներքին կարգադրութեան համար աւելի ազատ են և աւելի աշակուրջ քան այժմ . . . : Յատուկ կանոններ սահմանել , պատժել , դատաստանական ատեան ունենալ , եպիսկոպոսական իշխանութեան նկարագիրն է դարուս մէջ : Վերջին կէտը կարեւոր է . եպիսկոպոսարաններ մէյ մէկ դատարաններ էին : Դինչապուհ իր սեղմիչ և բռնարարիչ կարգադրութիւններու շարքին մէջ թէ՛ Պարսիկ վերակացու մը կը բերէ աշխարհին և թէ՛ մոզպետ դատաւար մը , որպէս զի «զեկեղեցոյն զփառան աղաւաղեցեն» (Եղիշէ էջ 19) , այսինքն՝ հայ եկեղեցականներուն կազմած դատարանը կը բռնարարուի : Կանոնագիրքէրու տեղեկութիւնները կը ցուցնեն , թէ այս դատարանը չվերցաւ Հայոց մէջէն . ամէն տեղ անաչառ ըլլալու կանոններ դրուած են : Քահանաներ կամ Երէցներ կ'անդամակցէին այդ դատարանին . և նոյն իսկ ,

ի հարկին , քահանան ալ դատաւորն էր իւր գիւղին :

Եպիսկոպոսներ այդչափ ընդարձակ գործունէութեան մէջ մինակ չեն : Իրենց վիճակին այլեւայլ մասերը կառավարելու համար օգնականներ՝ Քոր եպիսկոպոսներ ունին (Քոր = Kura , Χώρα = շահր) : Ասոնք ~~+~~աղ~~+~~է կամ ~~+~~ի~~+~~աղ~~+~~աղ~~+~~է եպիսկոպոսներ՝ տեսուչներ՝ են և այդպէս կը կոչուին ~~+~~աղ~~+~~է՝ վիճակի կեդրոնին եպիսկոպոսներէն զանազանուելու համար : Եպիսկոպոսական վիճակը կամ գաւառը Վարդանանց պատմութեան մէջ բուն բառովը նշանակուած է , ~~+~~ի~~+~~աղ~~+~~է : Սա նատուածը շատ լաւ կը բացատրէ Եպիսկոպոսի և Քորեպիսկոպոսի թէ՛ յարաբերութիւնը իրարու հետ , թէ՛ անոնց իշխանութեան սահմանը . «Յայնմ ժամանակի սվոեցան եպիսկոպոսքն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս և առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի գեօղս և յագարակս և ի բազում ամուրս լեոնային գաւառացն» (Եղիշէ էջ 43) :

Քահանայութիւնը նոյնչափ գործունեայ է դարուն մէջ : Երէջ կոչու մը սովորական է ամուսնացեալ եկեղեցականներու համար : Նախարարական տուներու դռները բաց են անոնց առջև և բաւական ազդեցիկ հեղինակութիւն մ'ունին այդ շրջանակներուն . ասոնք Իբան Երէջ կը կոչուին . — «Եւ ի տանէն Արծրունեաց բարեպաշտօն Երէջ մի Մուչէ անուն , որ առաջնորդէր աշխարհին Արծրունեաց» (Եղիշէ էջ 101) : Երէցներու այսչափ ընդարձակ գործունէութիւնը ուրիշ դարու մէջ չենք տեսներ : Վարդանանց պատմութեան մէջ ամէնէն աւելի եկեղեցական կենդանութիւնը ասոնց վրայ կ'արտափայլի , իրենց դիրքը եպիսկոպոսներէ աւելի աշխարհի կը մօտեցնէ զիրենք , այսինքն՝ ժողովրդական չփումի , այն է իրենց կոչուի՝ բուն նպատակին : Դեռնդ ,

Սամուէլ, Արչէն, Երեմիա, սքանչելի ազգեցութիւն մ'ունին իրենց հօտին վրայ, և Ղեւոնդ երէց գերազանց հեղինակ մ'է, կը սիրուի պաշտօնէութեան ամբողջութենէն: Երիցունք այնքան ազգեցիկ են, որ Դրան անգամ անծանօթ չէր մնացած այդ պարագան (Փրսլ. էջ 297):

Սոնար՝ աստիճանի պաշտօնեաներ, Սարգսա-
 չաւն, սաղմոսերգի, ճրտկարդաց, ամէնքն ալ գործ
 մ'ունին ժողովրդեան մէջ: ամէնքն ալ կը վազեն
 ուր որ կը կոչուին և կը մտնեն այնպիսի ասպարէզ-
 ներ, ուր սովոր չէին. «Թէպէտ և էր ձեր սովորու-
 թիւն՝ քահանայից հանապազօրդել իմէջ բանակիս,
 ի ժամ ճակատուցն յանձնեալ ձեզ ի նոցանէ
 ազօթիւք՝ յարմար տեղուջ ուրեք թողուիք զնոսա-
 իսկ այսօր եպիսկոպոսք և երիցունք և սարկա-
 գունք, սաղմոսերգողք և գրակարգացք իւրաքան-
 չիւր կարգեալ կանոնաւ՝ իբր վառեալք զինու և
 պատրաստեալք ի պատերազմ, կամին ընդ ձեզ
 յարձակել հարկանել զթշնամիսն ճշմարտութեան:
 Եւ եթէ մեռանել եւս հասանէ ի նոցանէ, սա-
 կայն և յայնմանէ ոչ են զանգիտելոց. քանզի լա-
 ւագոյն զմեռանելն կամին քան զմեռուցանելն:
 Որպէս զի կրկին աչս ստացեալ ունիցին. հաւատոց
 աչօք զքարկոծանս մարգարէիցն տեսանեն, և
 մարմնոյ աչօք զքաջութիւն ձերոյ նահատակու-
 թեանդ: Մանաւանդ թէ ի ձեզ զերկոսեան իսկ
 տեսանեմք. քանզի և դուք իսկ տեսանէք զչար-
 չարանսն սուրբ Առաքելոցն և զսպանմունս զամե-
 նայն սուրբ մարտիրոսացն, որոց մահուամին հաս-
 տատեցաւ սուրբ եկեղեցի» (Եղիշէ, էջ 87-88): Հայ
 վարդապետի մը դաւանանքն է այս իր պաշտօնին
 նկատմամբ և ընդհանուր նկարագիրը՝ դարուն
 եկեղեցական պաշտօնէութեան:

§ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ամբողջութիւնը
 դիտելու ժամանակ անկարելի է ուշադիր չըլլալ
 երեւոյթի մը, որ յատուկ աշխարհ մը կը կազմէ
 եկեղեցական պաշտօնէութեան մէկ զատուած խում-
 բովը: Վանական կեանքը ոչ մեր եկեղեցւոյ կազ-
 մակերպութեան, ոչ ալ պաշտօնէութեան աստի-
 ճաններու մէջ էական տարր մը կը կազմէ: Ծագու-
 մը բոլորովին տարբեր է այդ կեանքին, որուն ոլորտը
 միջին է միշտ: Ճգնաւորական կեանքի կանոնաւոր
 ասպատանարաններ եղան նախ Վաւ ըսուած հաս-
 տատութիւնները: Ճգնաւորութիւնը Հայ երկրին
 բնական հետեւանքն եղաւ քրիստոնէական հայե-
 ցողութիւններով օժտուած: Այդ կեանքի սրբու-
 թիւնը, իր թարմ վիճակին մէջ, նշանաւոր անձեր
 հասուց. ժողովուրդը ուղեց օգտուել այդ չարքաշ
 կեանքի արտադրութիւններէն. վանականը սկսաւ
 ստնել աշխարհի մէջ — զեղծումի սկիզբն էր այս:
 Ոչ ժողովուրդը դիտեց սակայն, թէ ինչպիսի հո-
 սանք մը կուգար իր մէջ վանքերէն. ոչ ալ վա-
 նականները մտածեցին, թէ ինչո՞ւ կրցած են մտնել
 աշխարհ մը, ուրկէ հրաժարած էին: Ժողովրդա-
 կան ըմբռնումը անկեղծ էր և շատ օգտակար.
 բայց սրբակեաց ճգնաւորը կամ վանականը, օգ-
 տակարապէս և անկեղծօրէն չկրցաւ պատասխա-
 նել այդ անկեղծ ըմբռնումին. որովհետեւ վանքէն
 դուրս ելլողը՝ այլեւս չէր այն, որու ձեռքէն ինքն
 ժողովուրդը բռնեց առաջին անգամ իր օգտին
 գործել տալու համար զայն: Զեղծումը սկսած էր
 իր փառմը խմորել արդէն, երբ մատենագրական

մշակութիւնը մուտ գործեց վանական պարիսպներէն ներս. — բարերար դարման մ'էր այս՝ փտումին առաջը առնելու համար: Դժբախտաբար երկար և ընդհանուր չեղաւ այս դարմանը. չրջան մը, ժամանակամիջոց մ'էր այդ, որ պիտի անցնէր:

Փարպեցու գանգաւանները հայ արեւելեանի նկատմամբ, Խորենացու ողբերը՝ տիմար, ինքնահաճ վարդապետներու, կեղծուոր, սնտիաու կրօնաւորներու վրայ՝ միշտ ստոյգ, միշտ կենդանի մնացին ու կը մնան: Ամէն դարու վանական դէմքերու պատկերներն են ատոնք և պատմութիւնը՝ վանական կեանքին:

Ազան Արծրունի տիպար վանակական մ'է դարուն մէջ: Փարպեցի ինքն ալ վանական մը ճշմարիտ և կառավարիչը էջմիածնի վանքին (հոգաբարձու), որ իր լուսնեցածը կը ծախսէ վանքը լաւ վիճակի մը վերածելու համար (Փրպ. էջ 591, 593, 614): Բայց անդին կան սրբաբաններ, նախնայորդներ, աւելի սարսափելիին՝ սրբաբաններ, որք «զհաւուց փորոտիս» լեցնել միայն քեզն: Այս կեանքը կեղտոտութիւն մ'է բոլորովին, անդգայ, անտարբեր իրենք իրենց համար կ'ապրին անոնք հանրութեան հոյզը ծծելով. շնչաւոր մակարոյծներ: Զեղծումը ուրիշ ելք չէր կրնար ունենալ. երկու հակոսանեայ աշխարհներ՝ վանակաւորութիւն և ժողովուրդ՝ առանց կանխամտածուած խելացի միջոցներու չեն կրնար շփուիլ, վտանգաւոր պայթում մը կ'ունենայ: Վանք և աշխարհ երբ կը շփուին ընդլայն և ընդերկայն, ա'լ անհնար կ'ըլլայ կերպարանք մը տալ առաջինին: Փարպեցի սրամիտ նմանութիւնով մը կը պատկերացնէ անգործ, զեղխ և ազէտ վանական կեանք մը—«Խոյ՛ հարսնացելոյ՝ կոյսլուր բաղանի» (Փրպ. էջ 585):

§ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՈԳԻՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ շատ կարկանդակ գծերը դիտեցինք և ատոնք են էականը՝ ճշմարիտ գաղափար մը կազմելու համար մեր Եկեղեցւոյ մասին: Եւ իմ համոզումն այն է, որ Հայ Եկեղեցւոյն այդ չրջանը, երբ — Զրբ դար, կարելի չէ մեր Եկեղեցական պատմութեան ուրիշ ոչ մէկ չրջանին հետ համեմատել իւր տիպար պարզութեան կողմէն: Վարդապետական տեսակէտով Պարզութեանը 325 էն ի վեր միևնոյն է. կէտ մըն ալ չենք փոխած, չենք բարդած: Բայց դարեր, մեր ազգային և եկեղեցական կեանքի շփումը ուրիշ ազգերու և եկեղեցիներու կեանքին հետ, շատ աւելորդ տարրերով բեռնաւորած են քիսակն ու արարողակն: Եկեղեցւոյ մը կեանքը ծէսերու, արարողութիւններու բեռնաւորումով կը ջլատի. թեթեւացումը բնական պէտք մըն է այդ ջլատումի տագնապներուն մէջ: Մեր Եկեղեցին երբ դարուն իր ծայրագոյն կատարելութեան մէջ է. բայց դիտեցէ՛ք, որչափ բարդումներ հեռացուցած են մենք Վարդանանց-Վահանեանց Եկեղեցին: Ծիսաբանական խնդիրներ, արարողական ձևերու վրայ վէճեր քրիստոնէութեան ներողամիտ ոգիին ստուերած բերելու չափ զբաղեցուցին եկեղեցիները երբեմն. այս չափազանցութիւնը ծէսի նշանակութիւնն ալ փոխեց, արարողականի հարկաւոր ազգեցութիւնն ալ բթացուց: Մեր եկեղեցին ծիսական և արարողական պարզութիւնն ալ պիտի պահէր վարդապետականին պէս՝ եթէ մեր ազգային կեանքը ճակատագրական դժբախտութիւններ չունենար: Պատ-

մական ամէնէն ստոյգ և ամէնէն շօշափելի իրողութիւն մ'է այս մեզ համար: Ազգային պէտքի ստիպումին տակ յոյն կամ լատին եկեղեցիներու հետ եղած յարաբերութիւնները՝ ծիսական կամ արարողական շատ բաներ ընդօրինակել տուին մեզ անոնք էական չէին սակայն և չեն. ժամանակը թօթափած է շատ ինչ. այսինքն՝ մեր եկեղեցին միշտ յարմարած է ժամանակի պահանջներուն՝ ո՛չ միայն ուրիշ եկեղեցիներու հետ իր ունեցած յարաբերութիւններուն, այլ մանաւանդ ըստ ինքեան իւր մէջ:

Այդ նկարագիրը չէ կորսուած. պէտք է մշակել և յարմարիլ լաւագուտին, պարզին, և ա՛յս պարզութիւնը, որ նպատակն է քրիստոնէական եկեղեցիներու մեր ապրած լուսաւորեալ դարուն, մենք ունեցած ենք արդէն դարեր յառաջ: Երբ որ Լայ. Եկեղեցին պէտք է ունենաւ մէնք. այսինքն՝ Անոր պարզութիւնն էր ա՛մբողջ սէրը ունենալ մէնք: Բարեկարգութեան պէտքը, որ անժխտելի կերպով կը շեշտուի ամէն կողմէ, Վարդանանց և Վահանեանց Եկեղեցիով միայն կարելի է լրացրնել: Մեր Եկեղեցւոյ պատմութիւնը շատ լաւ և զիսնականօրէն ճանչցող ամէն հայու միտքը՝ ցոլացուցիչը պէտք ըլլայ Անոր ոգիին. ոգի մը ներսզամիտ, լայն և ընդարձակ, որ ամէն յառաջացումի կը թելադրէ բարձրացնելու համար Քրիստոնեայն, հայ-քրիստոնեայն:

«Հայ Եկեղեցւոյն» իբր կրօնական հաստատութեան մը՝ պայմաններն որչափ կատարեալ, նոյնչափ համաձայն են Քրիստոնէական ոգիին և այն ոգիին զոր Քրիստոս զրաւ իր կրօնին մէջ, այն ոգիին, զոր առաքեալներ քարոզեցին, այն ոգիին, զոր այսօր ամէնէն անկեղծ և ազատ քրիստոնեայ միտքեր կ'ըմբռնեն լուսաւորեալ և յառաջագէտ աշ-

խարհներու մէջ: Քրիստոնէութեան մեր Եկեղեցւոյ մէջ առած գործարանաւորութիւնը պարզ կը մնայ միշտ, և ինչ որ աւելի յանկուցիչ է և աւելի բարացուցական, սա՛ է թէ այդ գործարանաւորութիւնը առանց խաթարուելու կը պատշաճի թէ՛ մեր տոհմային կեանքի պայմաններուն և թէ՛ մեր ազգային ըմբռնումի պահանջներուն, որոնք, ինչպէս յայտնի է, չեն ենթարկուած միօրինակութեան օրէնքին: Ըսել կ'ուզենք, թէ մեր ազգը որչափ ալ յառաջդիմէ, որչափ ալ օժտուի դարերու լուսաւորեալ գաղափարներով, իբր քրիստոնեայ ազգ մը, մեր տոհմային ընտիր բացատրութեամբ իբր Հայ-քրիստոնեայ, միշտ կրցած է պարարել և միշտ պիտի պարարէ իւր սիրան ու հոգին Հայ Եկեղեցւոյ մէջ» . . . :

«Հայ Եկեղեցին հասկըցնելու համար պիտի չգործածեմ զօրաւոր բացատրութիւններ. բացատրութեանց զօրութիւնը իրողութիւններու և պարզ իրողութիւններու մէջ կը կայանայ: Արդ, դիտեցէք Քրիստոնէութիւնը իր տարածումի եղանակին մէջ, դիտեցէք զայն Արեւելքի մէջ, դիտեցէք մա՛նաւանդ մեր եկեղեցւոյ մէջ: Արեւելք՝ կրօնական հաւատալիքներու, կրօնական գաղափարներու ամէնէն հաւատարիմ աւանդապահն է. այնպէս հաւատարիմ անոնց, ինչպէս իր քաղաքակրթութեանց բոլոր արտադրութիւններուն, որոնց բեկորները թաղուած կը մնան հողարլուրներու ներքե: Գիտնականի երկիւզած պեղումներ, հնագիտական գործողութիւններ այդ բեկորները դուրս հանելով դարերու ճնշումէն, կը կենդանացնեն Ասորեստանցւոյ, Քեասացւոյ և ուրիշներու քաղաքակրթութիւնները, կը կենդանացնեն անոնց կրօնական ու ազգային պատմութիւնները: Ընդդ. այսպէս է նորաժամ կո սոյոր կեանքին մէջ. ամէն տեսակ քննութեան համար

պէտք է պեղել, թանկագին և հարազատ իրերը մաքրել հողէն կամ փոշիներէն՝ եթէ թաղուած են ատոնք. նոյնպէս պէտք է վարուիլ կրօնական խնդիրներու հետ ալ, եթէ երբեք օտար տարրներ իրր փոշի միայն միայն նստած են անոնց վրայ: Փոշի մարգարտին չմասեր և ձեւեր կրօնի ոգիին չեն մլասեր, անոնք կրնան չըլլալ» . . . :

«Այս ամէնը շատ հրապուրիչ երեւոյթ մը կը մատնեն Հայ Եկեղեցւոյ մէջ. այսինքն՝ այս հաստատութեան իր բուն նպատակին ծառայելու ոգին, յարմարելը ժամանակի պահանջներուն կամ հայ ժողովուրդի զարգացումին: Զարգացումը հետզհետէ աւելի կը կանոնաւորուի, և նախանձախնդիր սիրտեր, աննախապաշար միտքեր կ'օգտուին իրենց սիրելի եկեղեցւոյ լայն ու ներող ոգիէն, և տիրապէս կը ջանանան անոր յստակութեան, պայծառացումն համար» . . . :

«Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ոգին աւելի կը լայննայ, սակի ծաւալուն քաղցրութիւն մը կ'ունենայ՝ երբ դիտենք զայն իր բարոյական զօրութեան, իր բարոյական վեհութեան մէջ: Տեառն մերոյ Քրիստոսի պահանջած և բուն քրիստոնէական Սէրն է այդ: Ոչ մէկ հին եկեղեցի այնքան ներող կողմեր ունի իր մէջ: Նա իրմէ դուրս կը կոչուի չէ՛ք չքարոզեր, ոչ ալ ընդակամը կը նայի քրիստոնէական ուրիշ հաստատութիւններուն: Անոր Քահանայապետը (Մակար Ա.) կրնայ ըսել. «ամէն եկեղեցի իւր հաւատքով կը փրկուի»: Հայ Եկեղեցին միայն կը պարծի իր մէջ մաքուր քրիստոնէութիւն մը պահած լինելու իրաւունքով. կը պարծի միայն իւր զաւակունքը՝ իրր հայ-քրիստոնէայ՝ Տիեզերական կրօնին պատուաբեր ներկայացուցիչներ պատրաստելուն համար: Հայոց իրենց եկեղեցւոյն հետ ունեցած կապը

հասկընալու համար բաւական է աչքի առջև բերել երբ դարը՝ Ոսկի-Արիւն դարը՝ Փարսեցու և Եգիպտի վրձիններով նկարուած: Հայ Եկեղեցւոյ ըմբռնումը հայ մտքի մէջ և ոգին հայ սրտի մէջ Մանդակունին շատ լաւ կ'ըզգայ ու կը բացատրէ: — «Եկեղեցւոյ սիրիչք, Առաքելոցն որդիք, Քրիստոսի արեանն գինք, մի՛ ծառայեցուցանէք զոգիս ձեր երկիւղի մարդկան. տո՛ւք զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ: Յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած և զՏէր յաղութացն Իսրայէլի: Ահա սիրեցէք զեկեղեցիս, և սիրեցայք յեկեղեցւոյ. ըզթագաւորս՝ քաղցրացոյց Եկեղեցի, զգազանս ընտելացոյց, զգայլս գառինս սրար, զձեզ պայծառացոյց զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց»:

«Բազում են Եկեղեցւոյ սրբոյ բժիշկք. եկայք այսր՝ ամենայն աշխատաւք . . . (Փրպ. ճ.)»

Վ Ե Ր Զ

ԾԱՆՈԹ.— Չակերտուած հաստուածները քաղուածոյ տողեր են «Հայաստանեայց Եկեղեցի» խորագրով գրուածէս, զոր իրր Բեզ պահանջեց Ս. Պատրիարքը մեր քահանայական ձեռնադրութիւնը արտօնելու համար. — գրուած՝ 1895, Մայիս 17:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Ա.

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա.

Իր գլխաւոր գիծերով շրջանակեցինք հնագոյն ժամանակի մը Հայաստանեայց Եկեղեցին: Շատ որոշ և շատ իրական է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նշանակութիւնը Հայ Ազգին կրօնական և քաղաքական պատմական կեանքին մէջ. մեր նախնիքը խորապէս հասկըցած են այդ նշանակութիւնը և խիտ կերպով մը արտայայտած են իրենց հասկըցողութիւնը սա՛նշանաւոր բանաձեւով. «Քանի Հայր Տէր զտորք Աւետարանն գիտեմք և Մայր՝ զառաքելական Եկեղեցի Կաթողիկէ» (Եղիշէ. էջ 51. հմմտ. վերագոյն էջ 5): Աւելի կարճ խօսքով, Հայ Ազգին ծնողքն է պահպանն ու պաշտպանն է Հայաստանեայց Եկեղեցին: Կարելի չէ ըսել, որ եկեղեցականի մը կամ զուտ եկեղեցական կրթութեամբ օժտուած աշխարհականի մը հօնտօրական մէկ բացագանչութիւնը եղած ըլլայ այդ բանաձեւը: Վարդանանց պատմութեան մէջ ոսկի համար մըն է այդ, որ կը խտացնէ հայութեան ընկերարանական դաւանանքը: Առանց որոշ դաւանանքի ո և է ցեղ կամ ազգ չկրնար կանգուն մնալ, չկրնար պահել իր ինքնութիւնը: Հայ Ազգը այդ դաւանանքով ապրեր է, և իր պատմութիւնը կը հաստատէ այս իրողութիւնը:

Աղբեր է, բայց ինչպէս ապրիլ, Ներքին և մանաւանդ արտաքին այլազգի և այլազան թշնամիներէ ապահով ապրիլ մը չէ, զն՛րձ հարստահարութիւններէ, բանութիւններէ, անհոգ տեղափոխութիւններէ և գաղթումներէ, նուիրուած իր աճուսին և գործունէութեան՝ խաղաղութեան և ազահովութեան անխախտ պայմաններուն մէջ: Ո՛չ, սասնկ բան չկայ Հայ Ազգի պատմութեան մէջ: Ա՛ն կ'ապրի, կ'ապրի այդ բոլոր դժուարութիւններու մէջ, սուկալով իր բնաշխարհին բնական անպատեհութիւններուն. կը սարսի, կը հալածուի, կ'երկպառակի, կը տարագրուի, կը ջարդուի, կը հրկիզուի, կը կողոպտուի, կը բռնարարուի. բայց կը մաքառի, կը մարանչի, կ'աշխատի, կը գործէ, կ'ուստեղծէ, կը մատենագրէ, կ'արուեստէ, կը ճարտարանկառէ, կը շինէ, կը գրէ, կը ծաղկէ, կ'երգէ, կը սիրէ, կը հովուերգէ, կ'ողբայ, կ'օրագրէ, կը բժշկէ, կը կրթէ, կ'աղօթէ, և այսպէս կ'ապրի ան: Կ'ապրի միշտ: Եւ ուշադրութիւն ըրէք. իր այս հալածական, բարբարական կեանքին մէջ, ուր որ ապաստան գտնէ, իր առաջին և ամենէն առաջին դօրձը կ'ըլլայ շինել եկեղեցի մը, մատուռ մը. վասնզի կը հաւատայ թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին է ան միակ ազգային հաստատութիւնը, որ կը միացնէ Հայը, կը պահէ Հայուն ազգայնութիւնը, ընկերական կեանքը, և կը շնչտէ անոր քաղաքացիական դիրքն ու իրաւունքը: Դեռ նոր կարգացի Ատրպետի՝ մէկ նկարագրութիւնը Տէրէվէր գիւղի եկեղեցւոյն, Ալեքսանդրապոլի մօտ: Պատքեւիչ 1830ին կը գաղթեցնէ Տիրէքլիցիները. այս երկրագործ ժողովուրդին առաջին գործը կ'ըլլայ հոն գտնուած կիսակործան տաճարը ծածկել գերաններով և փայտէ սիւներով և վերածել եկեղեցիի մը՝ նուիրելով զան

Տիրամօր անուան(*) : Այսպէս՝ Հայ գիւղացին իսկ գիտէ, թէ այդ եկեղեցին է որ կը խորհրդաւորէ իր միութիւնը, կը պահէ իր հայ-ամբողջութիւնը : Միշտ այսպէս եղած է Հայոց պատմութեան մէջ : Ասողիկ մեծ խնամքով դիտել կուտայ, թէ Ուաչիկ Կաթողիկոս (972 — † 992) Արեւմտաքի հայ գաղութները պաշտպանելու համար սլլասեռման ու օտարացման դէմ, եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց եւ զրկեց անոնց մէջ, կազմակերպեց զանոնք վարչապէս . այսինքն՝ այժմեան բացատրութեամբ՝ Առաջնորդարաններ հաստատեց այդ գաղութներու մէջ՝ շեշտելով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դիրքն ու կոչումը Հայոց ազգային, քաղաքական կեանքին մէջ : Ասոր հակառակ՝ բոլոր այն տեղեր, ուր հայ-ազգային եկեղեցւոյն կոչումը ուրացուեցաւ, հայութիւնը ջնջուեցաւ՝ ընկուզուելով տիրող ազգին եկեղեցիներէն . Այսպէս ոչ շատ հին անցեալի մը մէջ կորսուեցաւ Լեհաստանի հայութիւնը : Միեւնոյն երեւոյթը կը շեշտուի հիմայ Ռումանիոյ մէջ, մանաւանդ հին հայ գաղութին վրայ : Նոյն վտանգը կայ նոյն իսկ Ռուսիոյ հայութեան դէմը, եթէ երբեք ան շարունակէ յետաձգել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը : Որովհետեւ ուսահայոց մէջ եկեղեցին շատ բան կորուսած է իր հրապոյրէն :

Կաթողիկոսական վերջին ընտրութեան առթիւ՝ երբ էջմիածին կը գտնուէի, Սուքիաս Արքեպս. Պարզեանց, այդ պողպատէ նկարագիրով պատկա-

(*) Տե՛ս Հանրէս Ամօրեայ 1912 Յունվարի թիւը, էջ 61 Այս տեղ Անկիւրիոյ վիճակին մէջ ալ, Մըխարճճըգ համբուաւոր կաւահանքի մօտ, դեռ նոր կազմուած փոքրիկ Հայ գաղութին առաջին գործը եղաւ Ս. Խաչ Եկեղեցւոյն եւ անոր կից Դպրոցի մը շինութիւնը, որ անցեալ աշնան իգլուեկաւ :

ուելի եւ ալեւոր գործիչը, — էջմիածնի անկերպարան եւ անդեկ վիճակին հանդէպ դառնացած —, կ'ըսէր . ինչո՞ւ համար Մայր-Աթոռ գլուխ չկենար, զոր յիշնակ Կ. Հ. Բ. Ընկերութեան պէս հաստատութեան մը : Անշուշտ իրաւունք ունէր : Վասն զի այսպիսի բարեգործական ձեռնարկներու Հայոց Եկեղեցին ծնունդ տուած է իր առաջին տարիներուն եւ մինչև հիմայ իսկ, նոյն եկեղեցին է որ աղքատներուն եւ չքաւորներուն խնամքը կը շարունակէ : Չէ՞ որ Եկեղեցին իր իսկ բնութեամբ, իբր մարդասիրական հաստատութիւն, պաշտօն ունի հողալ ոչ միայն հօհեւոր պէտքերը իր անդամներուն, այլ նաև անոնց նիւթական կարօտութիւնները : Կանոնական ոյժ առած որոշումներ ունինք այս մասին, եւ Հայ Եկեղեցւոյ հովանաւորութեան տակ կազմակերպուած արդի աղքատայնամ մարմիններ կամ ընկերութիւններ պատմական սոյն գործն է որ կը շարունակեն հիմայ : Պէտք է լաւ հասկընայ եւ հասկըցնել Հայ Եկեղեցին, որուն կազմակերպութիւնը, շին եկեղեցիներու շարքին մէջ, արձակ ժողովրդականութեամբ մը կը տարբերի իր քոյր եւ եղբայր եկեղեցիներու կազմակերպութիւններէն, եւ իր այս վիճակը տարօրինակութիւն մըն է այդ եկեղեցիներու կազմակերպութեան քով : Ժողովրդական բացատրութիւնը, որ այնքան շատ կը շեշտուի, սովորական իմաստ մը չունի : Ժողովրդական եկեղեցի կը նշանանակէ, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին ոչ միայն ժողովրդական, այսինքն աշխարհական տարրով կը կառավարուի տիրապէս, այլ մանաւանդ ժողովրդեան այսինքն՝ նոյն ինքն Հայ Ազգին համար եւ Հայ Ազգով կ'ապրի եկեղեցին . աշխարհականի եւ եկեղեցականի խափր չկայ այս հասկըցողութեամբ : Հայ Ազգը իր ամբողջութեամբ կը ներկայանայ եւ կը

մարմնաւորուի այս տեղ, և ճիշդ այս է պատճառը որ Թողութեան եկեղեցի բացատրութեան նախամեծար կը համարիմ ես Աղգային Եկեղեցի բացատրութիւնը, ոչ այն իմաստով որ Հայ Ազգին պատկանող եկեղեցի մըն է այն, այլ սա իմաստով, որ Հայ Ազգը իր եկեղեցիով կ'արտայայտուի. իր իսկութիւնը, իր ազգին նկարագիրը այդ եկեղեցիով պահուած է:

Ես շատ լաւ գիտեմ, որ Հայ Ազգը և Հայ Եկեղեցին իրարմէ անշատոզներ, բոլորովին սխալ և հին պիտի գտնեն իմ հասկըցողութիւնս: Բայց ես կը փութամ յայտարարել, թէ ես ոչ կ'ոյր ջատագով եմ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն, ո՛չ ալ եկեղեցականի կոչումս, եկեղեցականի հանգամանքս է, որ զիս կ'ըստիպէ այսպէս խորհելու, կամ նոյն իսկ կեղծելու իմ բուն համոզումներս, պարզապէս անոր համար, որ հնամիտ կարծիքներ պաշտպանած ըլլամ՝ ժողովրդական նախապաշարումները և մտնուանդ զգացումները փայտայելու գաղտնամշտութեամբ: Ընդհակառակը ես այնպէս կը կարծեմ որ, իմ ընթերցողներս, ի՛նչ գաղափարի, ի՛նչ համոզումի և հաւատքի տէր անձեր ալ եղած ըլլան, այդպիսի տգեղ և անիրաւ ենթադրութիւն մը պիտի չընեն կարդալով գրածներս: Ես, խիստ ջերմ կ'ուսակից մեր հայ ազգային եկեղեցւոյ բարեկարգութեան, ամէնէն առաջ իրր ուսումնասիրող, իմ պատմական և փորձառական ծանօթութիւններուս արդիւնքներուն վրայ հիմնուած եմ ինքզինքս արտայայտելու ստեն: Ո՛րչափ հայուն պատմական կեանքին ծանօթ եմ ուսումնասիրութեամբ, նոյնչափ և առաւելապէ՛ս Հայուն արդի կեանքը գիտեմ մայրաքաղաքի և գաւառական այլազան ընդարձակ խաւերու մէջ: Իմ ճամբորդու-

թիւններս, հետաքրքրութիւններս, հետազոտութիւններս և ուսումնասիրութիւններս 17 տարուան պաշտօնական գործչի կեանքիս մէջ՝ իրաւունք կուտան ինձ ամօր կենալու իմ եզրակացութիւններուս վրայ: Կարծիքներու սրբութիւնն և անբռնաբարելիութիւնը, հերիք է սր ինքնուրոյն աշխատութեան մը անկեղծ արգիւնքներն ըլլան ատենք, նուիրական է: Պէտք է ուրեմն սիրով և ատանց գաղանամտութեան լսել զանոնք և վերլուծել: Այն բոլոր ազգային ժամօրիններ և գործիչներ, որոնք հայութեան ճակատագրին հետ խաղալու գիտակից պատասխանատուութիւնը ստանձնած են և տարբեր ճամբաներով միեւնոյն նպատակին կ'ուղեն և կը կարծեն դիմել, ամէնքն ալ հարկ է որ անդրադառնան հայ ազգին գոյութեան և պահպանութեան պատճառներուն վրայ և աշխատին այդ պատճառները լաւ բունիլ իրենց գործելու եղանակին մէջ:

Բ.

Մենք գիտած ենք, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին հայ ազգին գոյութեան և պահպանութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղած է: Եկեղեցի մը, ամէնէն առաջ իրր կրօնական հաստատութիւն, բնական է իր կրօնական նշանակութեամբ արժէք մը ունի: Եւ հիմայ կ'ըսուի թէ կրօնքը ու է կապ չունի ազգի մը գոյութեան հետ. նոյն իսկ անհասաներ ազատ են իրենց կրօնական կարծիքներուն մէջ, կը հետեւի ուրեմն թէ կրօնքը խղճի խնդիր մըն է, և կարելի չէ զայն պարտաւորիչ ընել կամ նկատել անհասաներուն, և այլն: Եւ ճիշդ այս

սկզբունքով՝ միեւնոյն ազգի մը կրօնական բաժանումներուն մէջ՝ կարելի չէ ազգային կապը ժրխտել: Ազգութիւնը տարբեր, կրօնքը տարբեր: Հետեւաբար սխալ է Հայաստանեայց Եկեղեցին Հայ Ազգին գոյութեան և պահպանութեան պատճառ համարել: Պէտք է եկեղեցական իշխանութիւնը զուտ իր կրօնական կամ հոգևորական խնդիրներովը զբաղի, և ազգային, վարչական, քաղաքական խնդիրներէն ձեռք քաշէ: Եւ աւելի ծայրայեղ տրամաբանութեամբ մը կ'ըսուի նոյն իսկ, թէ եկեղեցականները պէտք չէ ազգային-վարչական գործերու խառնուին, անոնք հոգևոր գործերով միայն զբաղելու են, իրր թէ սքեմը արգելք եղած ըլլար հայ եկեղեցականին՝ իր ազգային կեանքի գործերուն և շարժումներուն մասնակցելու:

Ես կ'ընդունիմ թէ կրօնքը և ազգութիւնը տարբեր բաներ են. բայց չեմ կրնար ընդունիլ թէ կրօնքը, որ ազգի մը դարաւոր կրօնքը եղած է, այսինքն թէ այդ ազգը դարերով ապրած է այդ կրօնքին բարոյականով, և անոր ընտանեկան, ընկերական, քաղաքացիական ու քաղաքական կեանքին ամէնէն զօրաւ որ ազդակը եղած է այդ կրօնքը՝ իր համատարած, միացուցիչ կապովը, այո՛, չեմ կրնար ընդունիլ, որ այնպիսի կենսական նշանակութիւն ունեցող կրօնք մը՝ ազգութեան գոյութեան եւ պահպանութեան խնդրին մէջ գլխաւոր պատճառ մը եղած չըլլայ: Ոսքը մասնաւորելով մեզի պէս դժբախտացած ազգերու վրայ, չենք կրնար ուրանալ, թէ անոնց կրօնքը կամ ազգային եղեղեցին է որ պահպանած է իրենց ազգայնութիւնը: Հայաստանեայց Եկեղեցին ճիշդ իր այս գիրքով, իր այս նշանակութեամբ կապուած է

Հայ Ազգիս ազգային կեանքին հետ: Հայ Եկեղեցին թէ՛ հայը հայ պահած է և թէ՛ ցրուած հայութիւնը միացուցած է իրարու հետ: Հայաստանեայց Եկեղեցին է այն միակ հաստատութիւնը, որուն անխտիր անդամ են բոլոր հայեր իրենց ծննդով իսկ, և հայերը ուր ուր որ ալ երթան այդ հաստատութեան հովանաւորութեան տակ է որ կը միանան իրարու հետ և ամենեւին օտար չեն զգար իրենք զիրենք: Այս է իրականութիւնը հայ ազգի պատմութեան մէջ, այս է իրականութիւնը հայ ազգի արդի կեանքին մէջ: Ասոր հակառակը պընդել՝ պարզապէս չարամտութիւն է կամ ուրացում իրերը դատելու և կշռելու մարդկային բարձր կարողութեան:

Հիմայ վերլուծենք Հայ Եկեղեցւոյ ազգային կապերը իրենց ամէնէն ուշագրաւ կողմերուն վրայ:

Առաջին. Հայաստանեայց Եկեղեցին, քրիստոնէական հնագոյն եկեղեցիներու շարքին մէջ, իր կրօնական իմաստով, Աւետարանական պարզութիւն մը ունի: Եւ Աւետարանը՝ այսօր ամէնէն ազատ ազգերու ամէնէն ազատամիտ եկեղեցիներուն ընդունած կրօնական գիրքն է: Աւետարանը սկիզբէն իվեր բարիք մը եղած է Հայ Ազգին համար: Քրիստոնէութիւնը ամէնէն յառաջադէմ քաղաքակրթութիւններու կրօնքն է: Հայութիւնը Աւետարանի սկզբունքներով քաղաքակրթուած է, և արդի քաղաքակրթութիւններու իր ընդունակութիւնը իր առած հայ-քրիստոնէական կրթութեան արդիւնքն է: Հայ-քրիստոնէութիւնը, առանց չափազանցելու, կ'ըսենք թէ աւելի աւետարական է քան վարդապետական: Աստուածաբանական նուրբ ու կնճռոտ փոփոխութիւնը դարձնոց մը չէ եղած Հայ Եկեղեցին. շատ չափաւոր քայլերով մօտեցած է Ան այդ նըր-

բութիւններուն և հաստատած է քրիստոնէական օրէնքերական եկեղեցւոյ հետ իր կապը՝ Տիեզերական Երեք Ժողովներու համաձայնութեամբ: — Այսչափ մը աստուածաբանութիւն անհրաժեշտ է Աւետարանը սիրող ունէ ազգի մը, նոյն իսկ ազատախոհ Գպրոցի մը համար: Հայ եկեղեցւոյ վարդապետական կնճիռներէ կարելի եղածին չափ հեռի մնալը՝ շատ նպաստած է իր գործնական կեանքի զարգացման. ուրիշ խօսքով՝ իր ժողովրդականացման կամ ազգայնացման: Հաւատքի խնդիրներուն վրայ շատ չվիճել կամ վիճել այնչափ որ Աւետարանը չվտանգուի, այս եղած է և է՝ Հայ եկեղեցւոյ սկզբունքը: Եւ այս սկզբունքով միշտ ներողամիտ եղած է ուրիշ յարանուէրութիւններուն: Թէեւ կրօնական ներողամտութիւնը դարուս հոգեբանական մէկ երեւոյթն է, որ կը գիտուի այժմ նոյն իսկ խստապահանջ կարգուկանոն ունեցող եկեղեցիներու վրայ, բայց Հայ եկեղեցւոյ մէջ շատ հին է ներողամտութիւնը և լայնախօհութիւնը: Հայ Ազգին մէջ պապականութեան գտած ծաւալումը՝ նախ Ռնէթեօնէրս ատեն, Հայաստանի քանի մը կէտերուն վրայ, և ետքը, ասկից 150 - 200 տարի առաջ, Պոլսի մէջ և Անկիւրիա, շատ բան կը պարտի Հայ եկեղեցականներուն լայնախօհութեան. լայնախօհութիւն, որ թոյլ կուտար անոնց օգտուիլ արեւմուտքի մտաւորական լոյսէն և քաղաքական ոյժէն, համակերպելով վարդապետական կարգ մը պապական բացատրութիւններու: Հարկաւ այստեղ խնդիր չկրնար ըլլալ, որ Հայ եկեղեցւոյ խոշոր ներկայացուցիչներէն ոմանք ալ խիստ հալածանքներով մարտնչեցան պապականութեան դէմ: Որովհետեւ այս մարտնչումները երբեք սեղի պիտի չունենային՝ եթէ լատին կրօնաւորները հայ խիզճն

ալ բռնադատելու աստիճան առաջ չերթային իրենց գործունէութեան մէջ: Մենք նոյն երեւոյթը կը դիտենք Հայ-բողոքականութեան ծագման և ծաւալման շրջաններուն ալ վրայ: Հայը միշտ այսպէս եղած է, ո՛չ միայն քրիստոնէական ոչ-ազգային յարանուէրութիւններու և հայ ազգի մէջ երեւան եկած յարանուէր եկեղեցիներու հանդէպ, այլ նաև ատեն մը Դէնիմազդէզի և ետքը Իսլամութեան հանդէպ: Դժուար է հայու խղճին հետ խաղալ և շահագործել ուղել զայն. այսպիսի պարագաներուն՝ ան կը մաքառի իր կրօնակիցներուն և ազգակիցներուն հետ և կը հալածէ. իսկ կ'ապրտամբի այլազգի այլակրօնութեան դէմ և արիւն կը թափէ պաշտպանելու համար իր խղճի ազատութիւնը, իր կրօնական ինքնուրոյն համոզումը, զոր կ'արտայայտէ Հայաստանեայց Եկեղեցիով:

Հայ եկեղեցին իր այս սկզբունքով և ոգիով է որ անկեղծօրէն բարեկամ է այսօր ազգային յարանուէրութիւններու հետ: Հայ եկեղեցին իր այս բարեկամութեամբ ալ կ'արտայայտէ, որ ինքը քարացած վարդապետութիւններու պատգամատուն մը չէ, մատչելի միայն իր դաւանակից համախոհներուն, այլ ինքը ազգայնացած, հայ նկարագրով հաստատութիւն մըն է, ներողամիտ տարբեր խորհողներու և տարբեր դաւանանքներու համար, հաւատարիմ իր ազգային կոչումին:

Արդ՝ կարելի՞ է պնդել, որ հայութեան համար այսօր աւելորդ է Հայ եկեղեցւոյ իւրացուցած քրիստոնէութիւնը: Մենք այնպէս գիտենք, որ մարդկային միտքին համար պէտք մըն է կրօնական վերընձայումներ, սաւառնումներ: Եւ ասկից ոչ մէկ ազգ կամ ընկերութիւն ունէ վնաս չէ տեսած:

Սրտին համար մաքուր և գերբնական տենչանքներ բնական են. ո՞վ կամ ի՞նչ կ'արգիլէ սրտին, որ չտենչայ:

Կրօնքին դէմ խօսողներ կ'ըսեն, թէ օր մը ճարտարարուեստի զգացումը պիտի բռնէ կրօնական զգացումին տեղը. ուրիշներ ալ կը կարծեն, որ զուտ հայրենիքի զգացումը պէտք է գրաւէ կրօնականին տեղը: Ես պահ մը կ'ընդունիմ այս հաւատումները, և կ'ըսեմ՝ ուրեմն մարդկային միտքին և սրտին համար պէտք մըն է ընդհանուր վերացումներ և խորհուրդներ և զգացումներ: Այն ատեն ճարտարուեստի կամ հայրենասիրութեան կրօնքով պիտի զբաղէին մարդիկ: Եւ միթէ այսպէս չէ: Անհաւատներ կամ անաստուածներ ալ կրօնք մը չունին. անոնց հերքումներն և ուրացումները կրօնք չեն իրենց համար: Փիլիսոփայական հայեցողութիւններ ըստ ինքեան կրօնքներ չեն: Խնդիրը ուրեմն սկզբունքի վրայ է, և սկզբունքով կարելի չէ կրօնական զգացումը ժխտել՝ ի՞նչ ձեւի տակ ալ ներկայանայ ան:

Հայ Ազգին համար եկեղեցին է ներշնչարանը, ինչպէս իր կրօնական, նոյնպէս իր ազգային խորհուրդներուն և զգացումներուն: Ճարտարարուեստը կրօնքի մը չափ ներշնչել կարենալու համար՝ պէտք է կրօնականին մօտ բարձրութեան մը հասնի: Հայրենասիրոնթիւնն ալ, որպէս զի կարող ըլլայ կրօնքի մը չափ զգալի դառնալ մարդոց, պէտք է սեփական հայրենիքի մը ապահովութեամբ գօտեպնդէ մարդիկը: Բայց խոշոր, զօրաւոր ազգերէն և ոչ մէկը իր սեփական և ամբողջական հայրենիքի փառաւորութիւններու մէջ կարող է կրօնքի զգացումը փոխանակել ատոնցմով: Շա՛տ պարզ է ուրեմն մեզ համար, թէ հայ ազգը ուրիշ

զգացումներով չկրնար փոխել իր կրօնքի զգացումը, ոչ թէ իր այս ցանուցիւր վիճակին մէջ, այլ նոյն իսկ եթէ ունենար ամբողջական հայրենիք մը անբռնարարելի և ընդունակ ճարտարարուեստի հրաշափառ յառաջդիմութիւններուն: Այսպիսի երեւոյթ մը նոյն իսկ Յուանսայի վրայ չէ դիտուած. ԺԷր կը մնայ Հայ Ազգը:

Կրօնքը եթէ պէտք մըն է մարդկութեան համար, Հայ Ազգը շատ բախտաւոր է այդ կողմէն՝ որ քրիստոնէութիւնը եղած է իր կրօնքը, հին եկեղեցիներու բաղդատութեամբ՝ նուազագոյն չափով վարդապետական կամ աստուածաբանական եկեղեցիով մը: Եւ այս եկեղեցին իր առաքելական, քարոզչական դերը կատարած է պարզութեամբ և մաքրութեամբ. այսինքն՝ քրիստոնէութեան գործնական կողմը, բուն քրիստոնէական կեանքը, աստուածաբանական կնճռոտ ցանցերու մէջ կաշկանդելով՝ գործիք չէ ըրած զայն կրօնական պետութիւն մը կազմակերպելու, ամէն բան կղերին համար և կղերին ձեռքով ընելու պայմանով: Հայաստանեայց եկեղեցին իր բոլոր ոյժը նուիրած է հայ-քրիստոնեայ ազգային կեանքը պաշտպանելու՝ իր բոլոր հաւատացեալներուն համագործ և համերաշխ աշխատակցութեամբ:

Երկրորդ. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ազգային նշանակութիւնը խորունկ եղած է մեր ազգին պատմական կեանքին և արդի իրականութեան մէջ: Ես առիթ ունեցայ ընդհանուր կերպով շօշափելու այս խնդիրը: Այստեղ կ'ուզեմ կարգ մը երեւոյթներ մատնանիչ ընել՝ իբր արդիւնք իմ փորձառութեան:

Քիչ մը առաջ ըսի, թէ ես կ'ընդունիմ որ կրօնքը և ազգը տարբեր բաներ են. բայց Հայ

Ազգին վրայ՝ քրիստոնէութիւնը ազգային նկարագիր մը ունի, այնպէս որ Հայոց Եկեղեցին ոչ միայն հայր քրիստոնեայ պահած է, այլ հայր հայ պահած է և ցրուած հայութիւնը միացուցած է իրարու հետ: Այս երեւոյթը շատ ուշագրաւ է. պատմական փաստերով գիտենք, թէ հայադաւան Ասորիներ, որոնք երբեմն բացի դաւանակցութենէ, վարչական խիստ սերտ յարաբերութեամբ կապուած էին նաև Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռին, չկրցան մինչեւ վերջը նոյն վարչական կապերը պահել. հետզհետէ և մինչեւ հիմայ պարզ յարանուստութեան կապի մը վերածուեցան այդ բոլոր յարաբերութիւններ և վերաբերութիւններ. որովհետեւ վերջապէս ասորի արիւնը, ասորի ազգութիւնը իր ինքնուրոյնութիւնը կ'ըզգար: Ասոր հակառակ հայ-հոռոմները, այսինքն ազգով արիւնով հայ և դաւանութեամբ յոյն, այսինքն՝ յունադաւան, հայեր, պահելով հանգերձ հայ լեզուն, չը կրցան պահել իրենց հայութիւնը: Այն հայեր, որ դաւանութեամբ կապուած էին յոյներու և հոռոմներու, կորսնցուցած են իրենց ազգային նկարագիրը: Գիտնական տեսութեամբ անոնք հայազգի են, բայց իրականութեան մէջ հոռոմ են: Անշուշտ շատ ուշագրաւ է այս երեւոյթը: Գիտեցէ՛ք նոյն երեւոյթը նաև հայ-կաթողիկոսներուն կամ հայ պապականներուն վրայ: Թէ՛ յոյն և թէ՛ լատին եկեղեցիներուն հետ շատ հին է հայ ազգին յարաբերութիւնները: Քաղաքական օգնութիւններու եւ պաշտպանութիւններու փոխարէն դաւանակցութեան պայմաններ դրուեցան. հայք ստիպուեցան խստապահանջ չըլլալ աստուածաբանական խնդիրներու լուծման մէջ, այսինքն ներող ոգիով վարուեցան: Ետքը ասոր վրայ աւելցաւ մտաւորական-

լոյսի պահանջքը. Հայք ասոր ալ սիրուն՝ նոյն ներող ոգիով վարուեցան: Բայց շատեր, նոյն իսկ խոշոր դէմքեր, եկեղեցական թէ աշխարհական, այլեւայլ պատճառներով — որոնց վերլուծումը պիտի չընենք այստեղ — իսպառ զատուեցան Հայ Եկեղեցիէն և Հայ Ազգութենէն: Եւ այսօր հայ-կաթողիկոսութիւնը կը ճանչնանք ամէն կողմ: Հայ կաթողիկը այնչափ հայ չէ և չկրնար ըլլալ, որչափ բուն հայը, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազգային եկեղեցւոյ հաւատարիմ և հարազատ մնացած հայը: Կարելի է նոյն երեւոյթը մասնանիշ ընել բողոքական հայութեան ալ վրայ: Բնական է որ թէ՛ հայ-կաթողիկոսներու և թէ՛ հայ-բողոքականներու մէջ կը ճանչնանք շատ յարգելի դէմքեր, որոնք իրենց լայնախոհութեամբ և ըզգացումներով բացառութիւններ կը կազմեն — որովհետեւ իրենց կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը, իրենց աշխարհայեացքը տարբեր է իրենց համայնքինէն —, բայց մենք ժ'չ թէ բացառութիւններու, այլ բուն հայ-կաթողիկ կամ բուն հայ-բողոքական ժողովուրդին վրայ մասնանիշ կ'ընենք երեւոյթը: Ազգային եկեղեցիէն անջատու՛մ՝ անմիջապէս ետեւէն կը բերէ այլասեռումը (*): Դրժքախտաբար այս է իրողութիւնը՝ հակառակ ազա-

(*) Այս կերպ այլասեռման ուրիշ մէկ կողմը դիտուած է գրեթէ մէկուկէս դար առաջ քաղաքական շրջանակի մէջ: Փամանակին արտաքին Գործոց Նախարարը, Աթըֆլատէ Նըշանճը Էօմէր վահիտ էֆ., կը տեղեկագրէ 1192 (= 1776)ին, Կաթողիկոսութեան ինդրին առթիւ. — «Ապա վէ էճատաը աեհնիտէ գալան էրմէնիէր պի թարաֆ օլմալարը ելէ տէվլէթի ալիէյէ սատագաթ իւզրէ օլուպ, ամմա քաթօլիք մէզէպինէ կիւրէնլէր էվրօփատա պիւր քիլիսա իշթիւրա ելէ գէնկինլէրի էվլաա վէ էգարիպինի թէրպիյէ զըմնտա օլ քիլիսայէ երաալ վէ պաշարընա շափգա վէ սաի'ը էլպիսէի էֆրէնճիյէ

տամիտ հաւաստումներու, թէ այդպէս պէտք չէ ըլլայ: Եւ ես, ինչպէս երբեմն Ա՛յնթապի պէս հաց բողբոջական կարեւոր կեդրոնի մը, նոյնպէս հիմայ, Անկիւրիա, թունդ հայ-կաթոլիկ միջավայրի մը մէջ այս երեւոյթին փորձառարար խելամուտ եմ:

Ազգային նկարագիրը կը կազմեն, ի միջի այլոց, ազգային արիւնը և ազգային լեզուն: Ամէն ազգ իր անխառն արիւնով և իր սեփական լեզուով ազգ է: Հայ ազգին համար ալ նոյն է օրէնքը: Բայց դիտեցէք սա ուշադրաւ երեւոյթը: Այսօր այլայլելու հայութիւն մը ունինք, և զոր օրինակ, Թուրքիոյ մէջ կա՛ն Թուրքախօս, քըրդախօս, արաբախօս հայ համայնքներ. և ասոնք հայ-քրիստոնեայ են, այսինքն ամուր կերպով պահած են իր քրիստոնէութիւնն ու հայութիւնը: Հայերէն լեզուի կորուստը արգելք չէ եղած անոնց, որ հայ-քրիստոնեայ չմնան իրենց բոլոր էութեամբ: Այն պահապան ոյժը, որ պահած է ոչ-հայախօս հայութիւնը, Հայաստանեայց Եկեղեցին է: Անկիւրիոյ Վիլայէթին մէջ կան իսլամացած մաղազորձ հայեր, որոնք միշտ հայերէն կը խօսին: Հարցուցէք անոնց, թէ դուք ո՞ր ազգէ և ո՞ր լեզուէ էք, — Մենք Բուրք ենք պիտի պատասխանեն, փոխանակ ըսելու՝ մենք իսլամացած հայեր ենք: Ամէն անգամ որ Անկիւրիայէն կարմիր-Վանք երթամ, կը տեսնեմ այս հայախօս իսլամներուն ճամբուս երկու կողմին վրայ խճողուած խեղճ ու կրակ

ելպատըլէ Թէրպիյէի ասիէլէրինի թահվիլ էթաիքտէն պաշգա, պաազըաըը սարաֆըդ զէ պազիբկեանըդ պէհանէտիլէ ըիճալ զէ քիպարըն խանէլէրինէ իքթիսապը թէրէտաիւտ զէ ինթիսապ իտէրէք սէրաիրի տէօվլէթի իսթիրագէ ասյ էթմէքտէ տիլէր» (Տես. Թուրքերէն Սոցիալ լրագիրը, Ա. Պ. ի «Իֆլաէ Կերէրէ Կեօվլէթ» խորագրով յօդուածը, Թիւ 7751, Ապրիլ 7 ԵՂ. 1911):

տուները, շատ անգամ կը հանդիպիմ՝ անոնց հայելար խօակցութեան իրարու հետ և կ'ըսեմ, ահա՛ Անկիւրացի հայ-քրիստոնեայն թուրքախօս է, կորսնցուցած է իր մայրենի լեզուն, բայց հայ է. ահա՛ հայ-իսլամը հայախօս է, չէ կորսնցուցած իր մայրենի լեզուն, բայց հայ չէ: Առաջինը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն կապուած ըլլալով՝ մնացած է հայ. որովհետեւ Հայ Եկեղեցին ազգային միութեան կապն է. իսկ երկրորդը՝ բաժնուած է Հայ Եկեղեցիէն, ուրացած իր կրօնը, և ա՛լ չէ կրցած մնալ հայ:

Ես չեմ կարծեր, որ իր Ազգը մօտէն ճանչցող ու է ողջմիտ հայ, որ կը հետաքրքրուի իր ազգին կեանքով, կարող ըլլայ աչքէ վրիպեցնել իմ մատնանիչ ըրած երեւոյթը՝ հայութեան հատուածհորիզոնին վրայ: Կ'արժէ աւելի լայն շրջանակներու մէջ վերլուծել այլալեզու և այլադաւան հայերու ազգայնութեան խնդիրը, և ես վստահ եմ, իմ մատնանիչած երեւոյթը աւելի ևս հետաքրքրական հանգամանք մը պիտի առնէ և անհերքելի փաստերով պիտի շեշտէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կրօնա-ազգային նշանակութիւնը՝ հայութեան պահպանութեան և միութեան տեսակէտով:

Երրորդ. Հայաստանեայց Եկեղեցին այսօր իր զուտ ազգային կազմակերպութեան և դերին մէջ կը մնայ, հակառակ այն ճիգերուն, որոնք 20—25 տարիներէ ի վեր կը թափուին պղտիկցնելու համար Ազգային Եկեղեցւոյն այդ հոյակապ նշանակութիւնը:

Նկատի առէք միայն վերջին հինգ վեց դարերու հայութեան կեանքը, երբ այլևս հայ քաղաքական իշխանութիւնն ու զօրութիւնը պատմական յիշատակութեան մը վերածուած է միայն:

Այդ դարերու ընթացքին Հայ Ազգին գոյութիւնը ինչո՞վ և ինչպէս պահուեցաւ : Պէտք է լաւ գիտնալ սա իրողութիւնը, թէ Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց ատեն, Բիւզանդիոն և Հռովմ իրենց ընկլուզիչ քաղաքականութեան յենակէտ ըրած էին Հայաստանեայց Եկեղեցին : Դաւանակցութեան տրուած կարեւորութիւնը, Հայոց Կաթողիկոսին ընտրութեան հայկական ձեւին փոփոխումը կամ Հայոց կաթողիկոսական իշխանութեան տկարատումը՝ կեդրոնը կը կազմէր ատոնց քաղաքական յարարերութիւններուն : Հայք անշուշտ ի հարկին պաշտօնապէս զիջումներ ըրին՝ իրենց եկեղեցական անկախութիւնը չվտանգելու չափով մը, բայց ընաւ տեղի չտուին լատին եւ յոյն քաղաքականութեան յաջողութիւնները պսակելու աստիճան : Այս շա՛տ խոհեմ, միանգամայն շա՛տ բնական ընթացքը՝ ինչպէս որ չվտանգեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն ինքնուրոյնութիւնը, ազգայնութիւնը, Հայ Ազգին առաւել կամ նուազ զօրաւոր և փառաւոր քաղաքական իշխանութիւն ունեցած ատեն, նոյնպէս Հայոց քաղաքական իշխանութեան կործանումէն ետքը՝ նոյն ատեն Հայաստանեայց Եկեղեցին շեշտեց իր ազգային կազմակերպութիւնն ու ազգային դերը Հայ Ազգին պահպանութեան խնդրին մէջ, այնպիսի փամանակներ, ուր հայութիւնը կրօնակից թշնամիներէ պաշարուած, մասնաւորապէս նշաւակ եղած էր Վատիկանի լատինացուցիչ ձգտումներուն և կազմակերպեալ գործադրութիւններուն. ձգտումներ և գործադրութիւններ՝ որոնք պաշտօնապէս քաջալերուեցան մասնաւորապէս Յովնասայի գործնական հովանաւորութենէն : Կ. Պոլսի Աւետիք Պատրիարքին գլխէն անցածները բաւական են ըացատրելու հա-

մար, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունէր Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ իր ազգային կազմակերպութեան նկարագրով :

Հարկ է յիշել նաև Այրարատեան գաւառներու հայութեան փճացման համար պարսիկ բռնանապետութեան մշակած սոսկալի քաղաքականութիւնը եւ փամանակակից գերեզմանութեան քստմնելի դրուագները : Այս վիճակը շատ տխուր էր Պոլսի մէջ դեռ 150—200 տարի առաջ : Հայ գերիներու ազատազրութեան գործին մէջ Ազգային եկեղեցին ոչ միայն մարդասիրական, այլ մանաւանդ պահպանութիւններ ըրաւ : Եկեղեցին իր ազգին իշխաններով, կաթողիկոսներով, պատրիարքներով, եպիսկոպոսներով, ուր որ հանդիպեցան, խոշոր գումարներով ազատագրեցին հայ գերիները^(*) : Պոլիս մասնաւորապէս լաւ ըմբռնեց իր պարաքը, և Կոլոտ այս կողմէն ալ փառաւորեց իր պարտիարքական աննկուն գործունէութիւնը :

(*) Հայ գերեզմանութեան դրուագները պէտք եղածին պէս ծանօթ չեն պատմութեան : Բայց հին ձեւագրական յիշատակութիւններ կան, և առոնք քիչ չեն, որ եթէ հետազօտուին, դասաւորուին ատոնք, հայ պատմութեան տրեւուր, բայց շատ մէկ կարեւոր մէկ էջը պիտի լուսաւորեն : Ես իմ հանդիպածներէն մէկ հատը կ'ուզեմ յիշատակել այս տեղ : Անկիւրիոյ բազմերախտ Առաջնորդը, Զէյթունցի Տ. Կարապետ Արքեպս., որ ետքը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս օծուեցաւ, իր ծանօթ Յիշատակարանին մէջ կը գրէ, որմէ թարգմանաբար կը համառօտեմ.

— «Այն տարին (1725) Օսմանցիք շատ տեղեր առին Պարսից ձեռքէն. տարի մը առաջ Վրաստանը, ետքը Այրարատը, ետքը Երեւանը, Նախջուանը, Թաւրիզը և Պաղտատի մօտ ուրիշ քաղաքներ Այս քանի մը տարիներէ ի վեր Պարսից գէմ մեծ հալածանք կայ երկու կողմէն. Աղուանները արեւելքէն, որոնք տիրեցին Ասպահանին և Շահը բռ-

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն ազգային կազմակերպութեան կը պարտինք նաև պահպանութիւնը ազգային հաստատութեանց և հարստութեանց : Ուր որ կազմալուծուած է Հայ Եկեղեցւոյ ազգային-վարչական կազմակերպութիւնը, հոն զեղծումներ ահռելի հանգամանք մը առած են և Ազգին հաստատութիւնները իսպառ կողոպտուած են և կորսուած : Միայն նկատի առէք հայերէն ձեռագիրները, եկեղեցական թանկագին զգեստներն ու սպասները, անօթները, որոնք ընդհանրապէս հայ արուեստի մեծարժէք արդիւնքներն են : Այն վանքեր կամ եկեղեցիներ, որոնց վարչութիւնը

նելով կուրցուցին աչքերը, արեւմուտքէն ալ Օսմանցիք : Բայց վայ մեղի և հազար վայ մեր տառապեալ Հայ ազգին, որ խեղճ եղաւ պատերազմող երկու կողմերու մէջտեղ : որովհետեւ հայերը ինչ որ ունէին, գոյք, ստացուածք, նախ Պարսիկները առին, աւերեցին. իսկ մերկ մարդիկը ահա Հազարացիք ու Հոնք մեծ բազմութեամբ գերի կը վարեն, որոնք ամէն կողմ ցիրուցան եղան, այլազգիներու ձեռքով հոգիներու կորստեան դուռը տարուեցան. ասոնք երանի կու տան մեռածներուն և սրոյ ճարակ եղածներուն. որովհետեւ իրենք ամէն օր ողջ ողջ կը մեռնին : Շատեր Պոլսի և ուրիշ քաղաքներու ազգակիցներու ձեռքով աղատուեցան, բայց ասոնք շատ քիչ են կորսուածներուն համեմատութեամբ : — «Երկու տարի առաջ (1725) այլազգիներու ձեռքէն գնեցի արեւելցի երեք հայ գերիներ, 550 զրշի. երկուքը կոյս աղջիկ և մէկը մտաղաշ տղայ մը. տղան այստեղ (Անկիւրիոյ կարմիր վանքին մէջ) մեռաւ. իսկ աղջիկները քաղաքն են իշխանաց տունները : Այս վանքին մէջ երկու եղբայրներ կան Անտիոքի Սուէյտիա գիւղէն, Ովանէս և Սարգիս անուանով, որոնք մեր մշակները և տրագ աշխատակորներն են. իրենց արժանիքին և հաւատարիմ ծառայութեան համար սիրած եմ զիրենք, և Աստուծոյ կամքով երկու կոյսերը այս երկու եղբայրներուն նշանեցի և հարս ըրի. քաղաքին (Անկիւրիա) մէջ տուն մը ունէի, զայն ալ իրենց առի բնակելու համար, որպէսզի աւելի ևս հաւատարմութեամբ ծառայեն վանքիս և մշակութիւն ընեն և իրենց վարձքովը սպրին : »

չէ՛ կազմալուծած, խնամքով պահած են զանոնք : Բայց դժբախտաբար մենք միշտ տկարացում, միշտ կազմալուծում կը տեսնենք իրողութեան մէջ : Ես քիչ առաջ հայոց գերիներու ազատագրումը մատնանիչ ըրի, իբր արդիւնք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազգային կազմակերպութեան, ազգային ոգւոյն. պէտք կ'ըզգամ յիշել հայոց թանկագին գրչագիրներուն և անօթներուն և այլն ազատագրութիւնն ալ : Հայ Եկեղեցին հոգիներու փրկութեամբ չէ զբաղած միայն. այն անձնանուիրուած է ազգային արժանապատուութիւնն ալ փրկելու մեծ մեծ գուհողութիւններով : Քանի քանի ձեռագիրներ, սրբութիւններ, այլազգի նախանձի և շահասիրութեան անարգանքէն և վտանգէն փրկուած են : Բանասէրներ շատ կը հանդիպին ձեռագիրներու, յիշատակարաններուն մէջ գերուած գերուած սրբազան ձեռագիրներու և անօթներու թանկագին աղատագրութիւններուն յիշատակութեան : Ասոնք պատահական երեւոյթներ չեն և կարելի չէ այս իրողութիւններուն ուշադրութիւն չընծայել : Ազգային խմորէ, ազգային ոգիէ գուրկ հաստատութիւն մը պիտի չկրնար այսքան լաւ կատարել իր պարտքը :

Ես չեմ ուզեր ծանրանալ այստեղ ուրիշ իրողութիւններու և մանրամասնութեանց վրայ : Բայց չեմ կրնար զանց ընել հայ-ազգային տպագրութիւնը և ազգային վարժարանները, մանաւանդ որ հայ ազգային տպագրութեան Չորսհարիւրամեակը կ'ողջունենք հիմայ : Կիւթէմպէրկի գիւտը, որ հինգ դարերու ընթացքին, իր այնքան հրաշալի կատարելագործութիւններով, գլխաւոր ազդակը պիտի ըլլար քաղաքակրթութեան, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հովանաւորութեամբ մուտ գրտաւ Հայոց մէջ : Հայոց աշաւուրջ կաթողիկոսներն

էին որ ձեռներիցուծիւնը ունեցան կշռելու տը-
պագրական գիւտին արժէքը: Սիմէոն Կաթողիկոս
Թուղթի գործարան իսկ հաստատեց Էջմիածնի
մէջ: Մանրամասնութեան մէջ՝ հայ սպագրու-
թեան պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է և
շատ կրթիչ:

Գալով Ազգային վարժարաններուն, ասոնց
գոյութիւնը հայ ազգը կը պարտի իր ազգային
եկեղեցւոյն: Շատ անգամ մասնանշուած իրողու-
թեան մը վրայ ծանրացած պիտի ըլլամ՝ եթէ ան-
գամ մըն ալ ցոյց տամ Ազգային եկեղեցիները և
անոնց կողքին բարձրացած կրթական Տաճարները:
Այս այսպէս եղաւ սկիզբէն: Հայ եկեղեցի և Հայ
Վարժարան քով քովի ապրեցան. անշուշտ աւելի
ճիշդ է ըսել՝ ապրեցան իրարմով և իրարու համար:
Մեր, Թուրքիոյ հայոց, Ազգային Սահմանադրու-
թիւնը, վերջ տալով անկարգութիւններու, իրա-
ւարանական նոր կերպարանք և նոր կեանք տուաւ
այս դարաւոր իրողութեան:

Մեր բոլոր եկեղեցիները, մեր եկեղեցական
վարչութիւնը, նոյն ինքն Հայ ժողովուրդին ձեռքն
է հիմայ: Հայ ժողովուրդին ներկայացուցիչներն
են, որ կը վարեն ազգային եկեղեցւոյ գործերը:
Հայ եկեղեցականները. Պատրիարքէն սկսեալ մին-
չեւ յետին երէցը, չունին ոչ մէկ առանձին իշխա-
նութիւն եկեղեցւոյ գործերուն վրայ. Լուսաւոր-
չէն իվեր այս է ազգային եկեղեցւոյ վարչական,
մատակարարական գործերուն նկարագիրը: Աշ-
խարհական կամ ժողովրդական տարրը այնքան
թափանցած է եկեղեցւոյ գործերուն, որ անոր
աստուածաբանական և կանոնագիտական խնդիր-
ներուն իսկ ցայտուն գործակցութեամբ մասնակ-
ցած են հմուտ աշխարհականներ: Աւելի ուշագրաւ

է մանաւանդ, որ հայ ազգային եկեղեցին չափէն
աւելի ազգայնացած կամ ժողովրդականացած է
և իր բոլոր ոյժը, իր բոլոր միջոցները նուիրած է
Ազգին կրթական, վարչական ևն. ևն, պէտքե-
րուն: Եւ այդ պէտքերը այնքան սպառիչ են եւ
զրազեցուցիչ, որ Պատրիարքներ և Առաջնորդներ և
մեր բոլոր վարչական մարմիններ ատենցմով կը
զբաղին և մեր ազգային վարժարանները ի նպաստ
իրենց կ'սպառեն ազգային եկեղեցւոյ հասոյթնե-
րը: Այս սպառումը շատ անգամ այնքան անողոք
է, որ թէ՛ նոյն ինքն եկեղեցւոյ պաշտօնէից զբը-
կանք կը պատճառէ և թէ՛ անկարելի կը դառնայ
եկեղեցւոյ համար ընել ու է չափով բարեկարգու-
թիւն, որ դրամէ կախուած է. զոր օրինակ, քա-
հանայից Թոշակ կապելու խնդիրը, կամ պաշտօն-
եաները աւելի գոհացուցիչ կերպով վարձատրելու
հարկը կամ նոյն իսկ եկեղեցւոյ սե է նիւթական
պակասութիւնը հոգալու պէտքը, ևն: Այս այս-
պէս է Պոլսի մէջ ալ, դաւառներու մէջ ալ: —
Պոլիս, Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ
իր հարստութիւնը կը պարտի մասնաւորապէս
եկեղեցական գործիչներու անձնուիրութեան, միս
մինակ կը հոգայ բոլոր Թուրքիոյ Հայոց Ազգային
Կեդրոնական Վարժարանին ծախքերը: Իմ քա-
րողչութեանս ատեն՝ տարեկան 1750 ոսկիի տարե-
կան ծախք մը աւելի կեդրոնականը, որուն հազիւ
200 ոսկին ուսանողներէ աւելուած թոշակներէն կը
գոյանար, իսկ մնացածը մեր պապ Ս. Լուսաւոր-
չի անտուկը կը հոգար: Ես այս իրողութիւնը տա-
րիներ առաջ մասնանիշ ըրի (*), բռնութեան օրե-
րուն, և այսօր Օսմանեան Սահմանադրութեան
չորս տարի ետքը, երբ քաղաքական ազատու-

(*) Տե՛ս իմ ԿՈՒՈՏը, էջ 212-214.

Թիւն կը շնչէ Օսմանեան աշխարհը, երբ մեր մէջ ալ ամենայն ազատութեամբ քաղաքական, կրօնական, ընտանեկան, կրթական, ազգային, ընկերարանական ամէնէն սանձարձակ միտքեր ու գաղափարներ, և ամէնէն նոր աշխարհայեացքներ քարոզուեցան ու կը քարոզուին դեռ, կը տեսնեմ որ Հայ Եկեղեցւոյ նշանակութիւնը հետզհետէ զգալի կը դառնայ մեր ազգային կեանքի կազմակերպութեան մէջ:

Մենք պէտք է զօրացնենք Ազգային Եկեղեցին իր ազգային նշանակութեամբ, իր բարեկարգ պայծառութեամբ: Ամէն ճշմարիտ հայու պարտքն է սիրել իր մայրենի և հայրենի եկեղեցին: Քաղաքական ինչ հայեացքներով ալ բաժնուած ըլլան մեր ազգին երիտասարդ ոյժերուն առոյգ առոյգ մասերը պէտք է միանան այնպիսի հաստատութեան մը շուրջը, որ՝ ամէն կուսակցութենէ վեր՝ բոլոր Հայ Ազգին կը վերաբերի երկրագունդիս ամէն կէտերուն վրայ: Այդ հոյակապ հաստատութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցին, 16 դարերու պատկառելի և վեհափառ հնութեամբը խորապէս արմատացած է հայ ազգային կեանքի մէջ, որ կը հսկէ իր անդամներուն ծնունդին ու սնունդին, աճումին ու մահուան վրայ:

Գ.

Արդի Հայաստանեայց Եկեղեցին ըստ ինքեան, իր սկզբունքներով և աւանդութիւններով, իր վարդապետութեամբ և իր ազգային վարչական կազմակերպութեամբ նախկին Հայաստանեայց Եկեղեցին է: Իմ ըրած վերլուծումները արդէն բացա-

յայտ կերպով հաստատեցին այդ իրողութիւնը: Բայց կ'արժէ որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարչական կազմակերպութեան ազգայնութիւնը բացատրեմ առանձինն, ընթերցողներուս ուշադրութիւնը հրաւիրելով Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան վրայ:

Հասկընալու համար Ազգային Սահմանադրութեան նշանակութիւնը, բաւական է անգամ մը խնամքով կարդալ զայն: Օրէնքի տակ առնուած լոյս հասկըցողութիւններ, բոլոր անձեր, մարմիններ, պարտի և իրաւունքի փոխադարձ հիմերուն, որոնք հիմերն են ամէնէն աւելի կատարելագործուած քաղաքական սահմանադրութիւններուն, ցոյց կուտան թէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ համար նոր չէին ատոնք: Վասնզի եթէ ատոնք նոր կամ անձանօթ ըլլային Եկեղեցւոյն, դժուար պիտի ըլլար ատոնց որդեգրումը այնքան սիրով և արդիւնաւորութեամբ: Միայն պէտք է գիտնալ, որ նախասահմանադրական շրջաններուն, այսինքն Հայոց քաղաքական իշխանութեան կործանումէն ետքը, Եկեղեցւոյ վարչական կազմակերպութիւնը անկանոն ազգայնութեան մը բունուած էր: Ասիկա արդիւնք էր Հայ Ազգին կրած հալածանքներուն, իր քաշած սոսկալի պանդխտութեան, քաղաքական և տնտեսագիտական պատճառներու:

Ազգային Սահմանադրութեան օրրանը Թուրքիոյ մայրաքաղաքն է. մինչ Կ. Պոլիս Հայոց համար եկեղեցական և ազգային տեսակէտով ոչ մէկ նշանակութիւն չունէր՝ երբ Փաթիհ Սուլթան Մէհմէտ տիրեց այդ չնաշխարհիկ մայրաքաղաքին վրայ: Յառաջագոյն՝ շատ շատ առեւտրական ընդհանուր կեդրոն մըն էր Բիւզանդիոն ինչպէս ուրիշ ազգերու, նոյնպէս Հայոց համար, որոնք՝ իր-

րեւ գաղութ՝ թերեւս այնչափ կարեւոր էին, որչափ այսօր Բարիզի հայ գաղութը՝ Փռանսական ոստանին մէջ: Բայց երբ Փաթիհ՝ Պոլսի դռները բաց թողուց հայոց առջեւ և ուզեց մեր ցեղին ընդունակութիւններով իր նոր մայրաքաղաքին բարգաւաճման սատարել, խնդիրը փոխուեցաւ: Ասոր համար պէտք էր Պոլսի հայ գաղութը կազմակերպել իր ազգային-կրօնական աւանդութիւններուն համեմատ: Եւ Փաթիհ՝ ոչ միայն ոյժի, այլ նաև խելքի թագաւոր, հեռունքը տեսաւ կանուխէն և այդ կազմակերպութիւնը չսահմանափակեց Բիւզանդիոնի պարտուած պարիսպներուն ներսը, այլ տարածեց զայն այն բոլոր հայերու վրայ, որոնք ցրուած էին թէ՛ Ասիա և թէ՛ բիւզանդական նոր գրաւուած երկիրներու մէջ: Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը այսպէս հաստատուեցաւ Կ. Պոլսի մէջ, Օրթօտօքս եկեղեցւոյ Տիեզերական Պատրիարքութեան կողքին, նոյն իրաւունքներով. սա տարբերութեամբ միայն, որ Յոյն պատրիարքութիւնը արդէն բնիկ, ձեռուած կազմակերպուած հաստատութիւն մըն էր, գործակից բիւզանդական արքունիքին, և հիմայ զրկուած այդ դիրքէն, կ'ամփոփուէր ինքն մէջ, պահելով իր յոյն-ազգային նկարագիրը, մինչ հայ պատրիարքութիւնը բոլորովին նոր կազմակերպութիւն մըն էր, որ իր ազգային նկարագիրով կուգար Թուրքիոյ հայութիւնը ներկայացնել մայրաքաղաքին մէջ՝ Օսմանեան գահուն առջեւ:

Եւ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքները, որ Կ. Պոլսի Առաջնորդ անունն ալ կը կրէին սկիզբները, պաշտօնապէս հաստատուած այս ազգային նոր կազմակերպութեան գլուխը՝ աշխատեցան ցրուած հայութեան ազգային միութիւնը մշակել, և պէտք է

խոստովանիլ, որ պատրիարքութիւնը, իր ծագումովն իսկ ազգային, ազգապետութիւն մը եղաւ, և դարերու ընթացքին մէջ Թուրքիոյ հայոց ազգային և կրօնական առանձնաշնորհումներուն պահպանութեան պաշտօնական ստոյգ կեդրոն դարձաւ Ազգային Պատրիարքարանը:

Ժամանակին հայ չէլեպիները, էշեանները, Խոճաները, Վիլաները, կամ ժողովրդական բացատրութեամբ էշեան-աղաները, արհեստագետները (Ալիշ ճեմաթի ներկայացուցիչները) խորհրդակիցներն եղան Թուրքիոյ հայոց պատրիարքներուն և գործակիցները: Եկեղեցական գործակիցներու թիւը շատ ցանցառ էր և ազդեցութիւնը կը կեդրոնանար միշտ աշխարհականներու քովը:

Հետզհետէ, Փաթիհի յաջորդներուն ատեն, Մեծ Վէլիրներ, որոնք բացարձակ ներկայացուցիչներն էին Սուլթաններու, Պատրիարքութիւնը շահագործեցին: Ամէնէ աւելի սակ կամ կաշառատող եկեղեցականը կրնար Պատրիարք ըլլալ: Չափազանցած չեմ ըլլար, եթէ ըսեմ, որ պատրիարքական աթոռը աճուրդի դրուած էր այն ատեններ: Պրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսին յաջորդներուն մէջ կը հանդիպինք ոչ միայն վարդապետներու, այլ նաև քահանաներու և աշխարհականներու, առհասարակ անարժէք մարդիկ, որոնք սասանեցին պահ մը ինչպէս Կ. Պոլսի, նոյնպէս Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռները. որովհետեւ երկու աթոռները յիացուած էին Պոլսի մէջ, որպէս զի Երուսաղէմի սխտաւորական անհամար հասոյթը Պոլսի մէջ գանձուէր՝ կաշառքներուն կարենալ դիմանալու համար: Այս ամօթալի վիճակին Յովհ. Կոլոտ և Գրիգոր Շըղթայակիր Պատրիարքներ միայն կարող եղան վերջ

տալ, առաջուան պէս իրենց առանձին գիրքին և իրաւունքին տէր ընելով պատրիարքական երկու ամբողջները:

Պատրիարքութեան համար աւելի բարեկարգ վիճակ մը հետզհետէ բաղձալի եղաւ. այդպէս կը պահանջէր ասոր ազգային կազմակերպութիւնը: Եւ այդ բաղձանքի երկարատեւ մշակումը վերջապէս ծնաւ Թուրքիոյ Հայոց Սահմանադրութիւնը (*): Այս Սահմանադրութիւնը, հակառակ անոր որ պէտք ունի բարեփոխութեան, մեծապէս բարիք մը եղած է Թուրքիոյ հայոց համար կէս դարէ մը ի վեր: Եւ եթէ Ազգ. Սահմանադրութիւնը կարենար անթերի գործադրուիլ ամէն կողմ, իր բարիքները աւելի ցայտուն պիտի ըլլային՝ նոյն իսկ յետին գիւղի մը մէջ: Այսու ամենայնիւ՝ Ազգ. Սահմանադրութիւնը, իբր հարազատ ցոլացումը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազգային ոգւոյն, շատ օգտակար եղաւ մէկ կողմէն մեր ազգային-եկեղեցական գործերը կանոնաւորելու և միւս կողմէն մեր ժողովուրդը վարժեցնելու սահմանադրական կեանքի, որ լայնօրէն արտայայտուեցաւ հայոց ազգային բոլոր գործունէութեան մէջ: Սուլթան Համիտի բռնապետութեան երկար և ճնշող շրջանին մէջ իսկ՝

(*) Շատ հետաքրքրական է դիտել, որ Հայ. Եկեղեցւոյ վարդապետական կազմակերպին համար դարերէ ի վեր ունէ ազգային, եկեղեցական ընդհանուր ժողով չէ գումարուած և բարեփոխութիւններու չէ ձեռնարկուած, Մինչ Հայ. Եկեղեցւոյ ազգային կազմը շատ աւելի զբաղեցուցած է Ազգ. և Ազգային Սահմանադրութեամբ վարչական նորագոյն օրէնքներու տակ առնուած է Ազգային կազմակերպութիւնը: Այս հոյակապ փաստը միայն բաւական է ցոյց տալու, թէ Հայ. Եկեղեցին իսկուպէս ազգային եկեղեցի մըն է, եւ եթէ այդպէս չըլլար, Ազգային Սահմանադրութեան պէտքը պիտի չըզգացուէր:

Օտմ. կառավարութեան ճանչցած այդ Սահմանադրութեան շնորհիւ էր, որ Թուրքիոյ հայութիւնը չվտանգեց իր միութիւնը և օգտուեցաւ իր ազգային կազմակերպութենէն: Եթէ այդ շրջանին կ. Պոլսի Ազգային Ընդհ. Ժողովը և զաւառական Ընդհ. Ժողովները չկրցան ազատութիւն վայելել պետք եղածին պէս, բայց Պատրիարքարան եւ Առաջնորդարաններ հաւատարիմ մնացին սահմանադրական կազմակերպութեան սկզբունքներուն, և մեր վարժարաններն ու եկեղեցիները, Թուրքիոյ ամէն կողմ, իրենց ազգային մատակարարութիւնը չփոխեցին:

Բայց ինչ է մեր ազգային կազմակերպութեան վիճակը հիմայ, սա Օսմանեան Սահմանադրութեան հոչակումէն ի վեր:

Բռնապետութեան տապալումէն ետքը Թուրքիոյ բոլոր հայերը, առանց կուսակցական նախապաշարու մնորու, սրտանց փարելու էին իրենց Ազգային Սահմանադրութեան: Գնահատելու էին Հայ Ազգին դարաւոր հաստատութեան և հայազգային առանձնաշնորհումներուն արժէքը: Ասիկա դժուար չէր, բայց դժբախտաբար անհար եղաւ, և Հայ Ազգը Թուրքիոյ մէջ ծանրապէս տուժեց՝ այն պատճառաւ, որ հայեր փոխանակ միանալու իրենց ազգային-եկեղեցական շահերուն պահպանութեան համար, շնորհիւ վերականգնուած քաղաքական ազատութեան, ընդհակառակը այդ ազատութիւնը գործածեցին ազգը տկարացնելու և ուժովուցյին երկպառակութիւնները՝ քաղաքական կուսակցութիւններու և խմբակցութիւններու բաղմամբիւ դրօշներուն տակ:

Թող չկարծուի, որ ես այս ակնարկութիւններով հակառակ եղած ըլլամ՝ քաղաքական կու-

սակցութիւններու : Ո՛չ . ընդհակառակը . ես կ'ընդունիմ որ անոնք կը ներկայացնեն , մասնաւորապէս քէ ներկայացնեն ու մարմնացնեն ազգին ու երկրին համար փրկաւէտ և քաղաքակրթիչ սղզբունքներ և ուղղութիւններ : — Բայց , ըսեմ փակագիծի մէջ , միայն սաչափին խելքս չէ հասած մինչեւ հիմայ , որ մեզի պէս շատ փոքրիկ ազգի մը մէջ այսչափ կուսակցական գրօշներ ինչի՞ պիտի ծառայէին : Զանազան երկիրներու մէջ արդէն բաժան բաժան եղած այս փոքրիկ ազգը՝ պատմական և հիմակուան ո՞ր փորձառութեամբ պէտք ունէր այսքան կուսակցութիւններու : Այսչափ ցրուելու էինք Ազգին առոյգ ոյժերը , երբ պէտք ունէինք ամուր միութեան մը՝ մեր իրաւունքները պահելու և պաշտպանելու համար Օսմանեան Սահմանադրութեան հանդէպ , Հայուն շատ պախտարակելի կողմերէն է իրարու չհանել , նոյն իսկ իրարու դէմ թշնամանալու և դիրար կործանելու աստիճան : Անհատապէս հրաշքներ գործող հայը , չգիտեր դեռ միութեամբ գործել հրաշքներ : Եւ մեր կուսակցութիւնները , չեչտենք անգամ մըն ալ՝ բազմաթիւ կուսակցութիւններ , իրենց իրարու դէմ բռնած դիրքով , աւելի եւս զօրացուցին հայու այդ թերի կողմը : Փաստերը ամէն օր կը արուին և խեղճ ազգը ուղղակի ակնհաստես ու ականջալուր կ'ըլլայ այս պառակտումներու տխուր հետեւանքին : (*)

Մէկ երկու շնորհքով քաղաքական կուսակ-

(*) Պր. Արշակ Զօպանեան իր Անհիտին մէջ (1909, Օգոստ-Սեպտ. , թիւ 5 6) վերլուծումներու շարք մը հրատարակեց «Առաւել-Բիւնը» խորագրին տակ , որոնց վերջին մասը (էջ 140—144) շատ ճշգրութեամբ կը շոշափէ այս խնդիրները :

ցութիւններ , հաւատարիմ հայ Ազգայնութեան սկզբունքներուն և աւանդութիւններուն , բոլորովին զերծ անձնական և խմբակցական նկատումներէ և շահերէ , շատ դիւրութեամբ պիտի վայելէին ընդհանուրին ստոյգ համակրանքը , քաջալերիչ օգնութիւնները : Այս էր յաջողութեան միակ պայմանը :

Եւ եթէ այս հասկըցողութեամբ քաղաքական կուսակցութիւնները բոլորուէին Ազգային Սահմանադրութեան շուրջը , տարակոյս չկար , որ Օսմանեան երկրին ազատութենէն ամէնէն աւելի օգտուող տարրը , նիւթապէս և բարոյապէս , հայը պիտի ըլլար : Մինչ իրողութիւնները , ընդհակառակը , շատ ամօթալի են :

Այո՛ , ոյժ տալով Ազգային Սահմանադրութեան և Սահմանադրութեամբ կառավարուող ազգային եկեղեցւոյն , ցոյց պիտի տային , թէ ո՛րչափ գիտեն գնահատել Ազգային միութեան և պահպանութեան այդ դարաւոր հաստատութիւնը , Հայաստանեայց եկեղեցին :

Քաղաքական կուսակցութիւններու իրարմէ տարբեր , բայց միեւնոյն Ազգի ազգային-քաղաքական կեանքին բարգաւաճման նուիրուած հայեացքներն և ուղղութիւնները ճշմարիտ ազգասէրներու համար՝ ինչո՞ւ անհնար պիտի ըլլար մէկդի դնել՝ հայ ազգային եկեղեցւոյ շուրջը , երբ շատ որոշ է ատոր դերն ու նշանակութիւնը Հայ Ազգին միութեան և պահպանութեան խնդրին մէջ : Զէ՛ որ ազգին համար կ'աշխատին , կ'անձուիրուին ամէնքն ալ : Ինչո՞ւ ուրեմն պիտի անտեսէին կամ պիտի ուրանային այս պատմական և իրական ճշմարտութիւնը : Կարելի՞ է միթէ Ազգային եկեղեցին չէզոքացնել , տալով անոր բացարձակապէս

կրօնական դեր մը : Բայց ես կրկին կրկին անգամ ցոյց չտուի՞ թէ Հայաստանեայց եկեղեցին հայոց համար աւելի ազգային հաստատութիւն մըն է , քան թէ զուտ կրօնական , առաւել կամ նուազ ուրիշ եկեղեցիներու նման : Ուրիշ ո՞ր կազմակերպութիւն , իր ամէնէն նոր և հետեւաբար ամէնէն աւելի հրապուրիչ ծրագրով և նպատակով , պիտի կարենար կատարել հայու միութեան և պահպանութեան դերը քան Հայ Ազգային Եկեղեցին : Այսչափ դարերու հնութիւն , այսչափ տարածում և ընդհանրացում , այսչափ ժողովրդականացում և ազգայնացում , այսչափ զոհողութիւն և զօրութիւն , այսչափ առնական և առաքինական հաւատք գործին վրայ և տոկունութիւն , այսչափ մարտիրոսութիւններ ու խոստովանութիւններ , այսչափ հզօր սէր , այսչափ գերմարդկային մաքրութիւն և շիտակութիւն , այսչափ արիւն ինքնապաշտպանութեան համար , և այսչափ անուրանալի առաւելութիւն մատչելի ըլլալու՝ շինականին ու քաղքեցիին , անգէտին և բանգէտին , այլալեզու և այլազաւառ հայերուն , ծանօթ՝ օտար և այլադէն ազգերու ալ , կը հարցնեմ , ո՞ր հաստատութիւն եւ ձեռնարկ ունեցած է մեր մէջ , և այսօր դարձեալ ո՞ր կազմակերպութիւն , ո՞ր « աշխարհայեացք » , ո՞ր նորութիւն պիտի կրնար բռնել հայ ազգի միութեան և անոր պահպանութեան : — Ասոր պատասխանը շատ պարզ է . — նոյն ինքն Հայաստանեայց Եկեղեցին :

Իսկ մեր բոլոր նոր կազմակերպութիւնները , որոնք ազգային-քաղաքական նկարագիր մը ունին , որպէսզի համակրութիւն գտնէին , վստահութիւն ներշնչէին և օգտակար արդիւնքներով պըսակուէին , պէտք էր որ Ազգային Սահմանադրու-

թեան պէս լրջութիւն նոյն ինքն մեր Ազգին պատմական կեանքէն ու փորձառութենէն , նպատակ ունենալով հայութեան ամբողջական յառաջացումն ու զարգացումը՝ մեր ապրած յուսար դարու պահանջներուն համեմատ : Այս կազմակերպութիւններ գալու էին՝ ոյժ , կորով տալու ազգային մեծ կազմակերպութեան , իրրեւ օժանդակ գործօններ , աւելցնելու համար Ազգին կենսական զօրութիւնը , ապահովելու համար մեր ցեղին կանոնաւոր և առողջ աճումը և զարգացնելու եւ հարստացնելու համար անոր տնտեսական կեանքը , և ոչ թէ տկարացնելու համար զայն բաժանումներով և սպառելով անոր նիւթական և բարոյական հոյզերը :

Հայուն համար ամէն տեղ և մասնաւորապէս մեր սահմանադրական Թուրքիոյ մէջ կարեւոր է միութիւն անկեղծ ու անեղծ , և ինքնապահպանութիւն աննուաճ : Հայ Ազգային Եկեղեցին կը մարմնացնէ իր մէջ այս երկու պայմանները :

Արդի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վրայ խօսելու տտեն Թուրքիոյ մէջ , կարելի չէ անտես ընել Կովկասը : Ռուս պետութեան սահմաններուն մէջ Հայ Եկեղեցւոյ վարչական կազմակերպութիւնը կը պահէ իր ազգային կնիքը : Հոն հազիւ կարելի եղած է այդ կազմակերպութիւնը եզանակաւորել պոլիէթնիկայով , որու գործադրութեան կը հակէ նոյն ինքն ռուս կառավարութիւնը :

Կովկասի մէջ , ռուսաստանն ալ միասին , այնչափ այլացելու և այլալեզու ցեղերու արքին , միայն Հայ-պահ է որ առանցնաշնորհում կը վայելէ իր հայ-ազգայնեան եկեղեցւոյն և իր հայ-ազգայնեան կրթութեան գործերուն անպիտանութեան մէջ , և ասիկա շնորհիւ իր հայ-ազգայնեան եկե-

զեցոյն : Պօլէթիկան քննադատողներն եղած են մեր մէջ , այնպէս խորհելով թէ այդ օրէնքը առսական ոգիով խմբագրուած է , հետեւաբար աստիճան մը սահմանափակող է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ազգայնութիւնը : Սխալ է այս կարծիքը : Ես այդպէս չեմ խորհիր . պօլէթիկ իր կարգին , իր բոլոր թերութիւններով , բարիք մը եղած է Ռուսիոյ հայոց համար . քանի որ սկզբունքով այդ օրէնքն ալ , թուրքիոյ հայոց Ազգային Սահմանադրութեան պէս , Հայաստանեայց եկեղեցւոյ աւանդութիւններէն և սովորութիւններէն բղխած է : Եթէ պօլէթիկ մը շունենային Ռուսիոյ հայերը , ես այնպէս կը կարծեմ , որ այսօր շատ մը առանձնաշնորհումներէ զրկուած պիտի ըլլար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և ասոր հետեւանքով Հայ Ազգային եկեղեցին՝ Ռուսաստանի մէջ :

Այսպէս թէ այնպէս , Հայաստանեայց եկեղեցին , ըլլայ թուրքիոյ մէջ , ըլլայ Ռուսիոյ մէջ , երկրագունդիս ամէն կողմը , Հայոց ազգայնութեան կեդրոնը կը կազմէ , և առանց անոր ոչ մէկ տեղ կարելի չըլլար հայու համար ճառագայթեցնել իր ազգայնութիւնը և պահել միութեան ընդհանուր կապը ցրուած հայութեան մէջ :

Ամիսփեղու հասար այս վերլուծումները , կ'ըսեմ . — Հայ Ազգը ի՛նչ որ ստեղծեր ու սնուցեր է իր մէջ , իբր հարազատ արդիւնքը իր ուղեղին և իր սրտին , անոնք փառաւոր և պանծալի եղած են . որովհետեւ անոնք կը մարմնայնեն անջնջելի կերպով իր ազգային նկարագիրը , իբր ինքնուրոյն ցեղ իր ապրելու իրաւունքը : Հայ լեզուն , հայ գրականութիւնը , հայ ճարտարապետութիւնը , հայ երաժշտութիւնը , հայ գրչութիւնը , հայ մանրանկարչութիւնը , այս բոլորը ազգային են : — Հա-

յաստանեայց եկեղեցին ալ , իր կարգին , Հայ Ազգին ամէնէն հոյակապ հաստատութիւնն է , և միակ ազգային հաստատութիւնը , որ հաստատուն մնացեր է իր աւետարանական պարզութեամբ և առսակապէս իր ազգային բնութեամբ , այնքան երկար և շատ անգամ աղիաարեր դարերու ընթացքին . հաստատութիւն մը , որ իր ծագումէն մինչև հիմայ խորհրդարանն ու խորհրդանիշը կը կրկնաբանուի վրայ ցրուած , քէրէշու եղած հայերու միութեան և ինքնապահպանութեան : Այսպիսի հաստատութիւն մը , որու սնտեսութիւնը միշտ նոյն ինքն հայ ժողովուրդին ձեռքով եղած է և թուրքիոյ հայոց համար , Ազգային Սահմանադրութեամբ , աւելի ևս ազգային-վարչական կազմակերպութեամբ ժողովրդականացած է , և կեդրոնը եղած է մեր կրօնա-ազգային կամ հայ-քրիստոնէական բոլոր գործառնութիւններուն : Արդ՝ ես ներելի չեմ գտներ այսպիսի հաստատութեան մը մասին ոչ միայն է յառաջադրուել (à priori) անըզատ վճիռները , անոր նշանակութիւնը պըզտիկցնելու ճիգերը , այլ նոյն իսկ թերի հետութիւնը և սխալ կարծիքները : Մեր ազգին խորհող և գործող ոյժերուն համար նախատինք մը պիտի ըլլայ չըմբռնել հայ-ազգային եկեղեցին մի միայն իրեն յատուկ դերին և նշանակութեան մէջ և բազդատել զան՝ իբր կրօնական հաստատութիւն մը՝ լատին և բողոքական ամէնէն ազատամիտ եկեղեցիներու հետ :

Այսպիսի եկեղեցի մը . որ բոլոր աշխարհի խաղաղութեան համար կ'ալօթէ միշտ , այսինքն՝ տիեզերական եղբայրութեան համար կ'արտայայտէ իր հոգեկան ամէնէն սուրբ ըղձանքներն ու մաղթանքները ,

Այսպիսի եկեղեցի մը, որ Աշխարհամատրան տօնը այնքան խորունկ զգացուժով կը կատարէ, այսինքն ոչ միայն քրիստոնէական առաջին եկեղեցի-հաստատութիւնը, այլ նաև քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցւոյ տօնը, և կը դիմէ արեւելքէն մինչև արեւմուտք, հիւսիսէն մինչև հարաւ «ընդ ամենայն տեղիս քրիստոնէութեան» տարածուած այլազան ազգերու եկեղեցիներու ազօթքին և բարեխօսութեան: և գիտէ ու կը հաւատայ, որ այս տիեզերական հաղորդակցութիւնը՝ հիմունքը կը կազմէ եզրայրութեան, հաւասարութեան, արդարութեան:

Այսպիսի եկեղեցի մը, որ նոյն սկզբունքով ներողամիտ է ոչ միայն իր զաւակներուն, այլ նաև ուրիշներուն և երբեք չբռնադատեր աւետարանի թագաւորութեան դռները, և կը յարգէ իւրաքանչիւր ազգին ինքնուրոյն նկարագրով կազմապարուած տարբերութիւնները:

Այսպիսի եկեղեցի մը վերջապէս, որ նոյն իսկ (Եկեղեցի=ժողովուրդ) արտայայտութիւնն է, նոյն ինքն Հայ Ազգը կը մարմնաւորէ իր կրօնազգային ամբողջութիւնը:

Այսպիսի եկեղեցի մը, որ իր սանձմանադրոնութեան ոգւոյն զօրութեամբ և սանձմանադրական վարչութեամբ կը կառավարուի, և իր բոլոր բարոյական և նիւթական միջոցները ի սպաս կը դնէ հայ ազգին մարդասիրական, ազգասիրական, կրթութական, կրօնական, ևն. ևն. պէտքերուն, այսպիսի եկեղեցի մը պէտք է անխտիր ճանչցուի և իր դերին և իր նշանակութեան բարձրութեան վրայ. որովհետև մեր նախնիքը յայտարարեցին. «Հայր! Դեր զառօրք Աւետարանն գիտեմք և Մայր՝ զառօրք Եկեղեցի կաթողիկէ»:

Հայեր, ճանչցէ՛ք ձեր ազգային Եկեղեցւոյն յարգը: Թօթախեցէ՛ք անտարբերութեան թմբիրը. արթնցէ՛ք, նայեցէ՛ք թէ ո՛րչափ հեռացեր էք անըզգալարար ձեր Եկեղեցիէն: Արթնցէ՛ք, վերադարձէ՛ք, և սիրեցէ՛ք ձեր եկեղեցին, ձեր միակ կանգուն մնացած դարաւոր ազգային ընդհանուր հաստատութիւնը:

* * *

Այս եկեղեցին սուկայն, ինչպէս որ վերև ալ դիտել տուինք, առիթ չէ ունեցած իր բարեկարգութեան վրայ խորհելու երկար ժամանակներէ ի վեր: Անհրաժեշտ է Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ համար այնպիսի բարեկարգութիւն մը, որ կարող ըլլայ արտափայլեցնել անոր հայենակ իսկութիւնը:

Եկեղեցին քարացած մեքենականութիւն մը չէ, ապրող գործանաւորութիւն մըն է այն, կենդանի կազմակերպութիւն մը, որ իր բարեկարգական պահանջները ունի:— Ես կը փափաքիմ — և փափաքս գործադրելու համար միշտ կ'աշխատիմ իմ միջոցներով — այսպիսի բարեկարգութիւն մը: Հետեւեալ բարեկարգական սկզբունքները ձիշդ այս նպատակով ծրագրուած են:

Բ.

Մ Ր Ա Գ Ի Ր

ՀԱՅ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ

Ասեճապատիւ
Տ. Տ. Եղիշե Ս. Արեւա. Դուռեան
Բարեխնամ Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ընդունեցի Ձեր Բ. Սրբազնութեան Թիւ 865 և 1910 Օգոստոս 12 թուակիր Շրջարեւականը, գրուած Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Կրօն. Ժողովոյ որոշումով, Սեպտ. 14 ին գումարելի Համագումար Ժողովոյ մասին, որով կը յանձնարարէք, որ գաւառներու Առաջնորդներ ու Կրօն. Ժողովներ ալ իրենց կարծիքներն ու դիտողութիւնները փութով տեղեկագրեն Ձեր Բ. Սրբազնութեան:

Սիրով կը փութամ կատարել իմ մասին Ձեր յանձնարարութիւնը, Սրբազան Հայր:

Բայց ամէնէն առաջ պէտք կ'ըզգամ յայտարարել, թէ Հայ Եկեղեցւոյ եկեղեցական-ծիսական բարեկարգութիւնը պէտք է հիմնուի լուրջ և երկար աշխատութեան մը արդիւնքներուն վրայ: Հայ Եկեղեցւոյ բովանդակ պատմութեան, մեր ապրած դարուն պահանջներուն բազմակողմանի, խիստ և խորունկ քննասիրութեան արդիւնքները պիտի կազմեն բարեկարգութեան հիմն ու շինուածքը:

Այս սկզբունքով՝ ես կարգ մը արտաքին կամ երկրորդական խնդիրներ կամ առաջարկներ պիտի չներկայացնեմ՝ իբր կարծիք կամ դիտողութիւն:

Ասիկայ՝ կարող, հմուտ մասնագէտներէ կազմուած Յանձնաժողովներու գործերն են: Ես պիտի առաջարկեմ կարգ մը սկզբունքներ, որոնք իմ տեսութեամբ՝ անհրաժեշտ են գործի ձեռնարկելու համար:

Ինչո՞ւ համար կ'ուզենք բարեկարգել Հայ Եկեղեցին՝ իր եկեղեցածիսական կողմերուն վրայ:— Անշուշտ հայուն հասկընալի և սիրելի ընելու համար իր մայրենի հաստատութիւնը: Շատ լաւ. բայց ես կը պնդեմ, որ այս դարմանը տեւական պիտի չըլլայ: Ազգ մը, ժողովուրդ մը որպէս զի սիրէ իր եկեղեցին, պէտք է հասկընայ զայն: Մատնանշուած բարեկարգութիւնը հիմնովին չապահովեր այս հասկըցողութիւնը:

Ըստ իս առաջին բարեկարգութիւնը հայու դպրոցէն պիտի սկսի: Պէտք է որ հայու տղաքներ քրիստոնէական պարզ, հիմնական կրթութիւն և դաստիարակութիւն տեսնեն, ճիշդ անգլիական ազգի տուած կրթութեան պէս: Ես չեմ կարծեր, որ հիմա մեր դպրոցներու մէջ աւանդուած կրօնական որոշ դասերը, անհամ ու անօգուտ, պատրաստեն գիտակից հայ քրիստոնէային: Քրիստոնէական բարոյականը, ոգի'ն պէտք է առնէ հայ տղան դպրոցէն: Ամբողջ դպրոցի ոգի'ն պէտք է ըլլայ այս:

Երկրորդ բարեկարգութիւնը եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան պատրաստութիւնն է: Անպայման կերպով է'ն քիչը երկրորդական (միջնակարգ) կրթութիւն տեսած և իրապէս բարձր նկարագրի տէր անձերը պէտք է հրա իրել եկեղեցականութեան: Այսպիսի պաշտօնեաներով ոգևորուած եկեղեցի մը՝ միշտ կենդանութիւն պիտի ճառագայթէ և եկեղեցին ալ նոր դպրոց մը պիտի ըլլայ ժողովուրդին համար:

Երրորդ բարեկարգութիւնը եկեղեցւոյ ամբողջ

ժամակարգութեան, պաշտամունքին, կարգ ու սարքին պարզութեան և ազդուութեան մէջ կը կայանայ:

Այս սկզբունքին համեմատ՝

ա) Պէտք է երկարութենէ և կրկնութիւններէ զգուշանալ բացարձակապէս:

բ) Պէտք է եկեղեցւոյ լեզուն վերածել ժողովրդական լեզուին. զոր օրինակ՝ գոնէ ընթերցուածներուն և խորհրոց մէջ, բայց ի Պատարագէն և ընտրեալ շարականներէն ու երգերէն:

գ) Եկեղեցական երգեցողութեան հիմնական բարեփոխումը, Կոմիտաս Վարդապետի հետադասութեանց համեմատ, և գործիական երաժշտութեան, զոր օրինակ օՆԿԻ, ընդունելութիւնը եկեղեցւոյ մէջ:

դ) Մաշտոցին և ծիսարանին՝ հնագոյն օրինակներուն համեմատ՝ սրբագրութիւնը, համառոտումը և արդի հոգեկան պէտքերու յարմարումն ու յօրինումը: (Զոր օրինակ. Մկրտութեան, Պսակի և Թագման կանոնները կոկել, ամփոփել. վերցնել եկեղեցականներու վերջին Օծումը: Զեռնագրութեան Կանոնը բարեփոխել բոլորովին, և այլն):

ե) Քահանայութեան առջև բաց թողուլ եկեղեցւոյ բարձրագոյն ասիտիճանները, և կուսակրօնութիւնը միայն կամաւոր վանականութեան վերածել, եթէ փափաքողներ ըլլան:

զ) Առաջնորդութիւնները ճշդել և եպիսկոպոսական թեմերը որոշել, աւելորդ պաշտօնեաներով եկեղեցին չխճողելու համար:

է) Ամուսնական կանոնները գիտնօրէն և խղճմտօրէն պարզել և առանին կեանքի երջանկութեան պայմաններուն նպաստել ամէնէն կարելի դիւրութիւններով: (Զոր օրինակ. միայն ազգակա-

նութեան ճիւղահամարին խիստ ըլլալ, խնամութեան և սանահայրութեան արգելքները վերցնել, ամուսնալուծման դրութիւնը վերահաստատել և այլն. այս աշխատութեան մեծապէս պիտի օգնէ Կանոնագրքին ուսումնասիրութիւնը և զտումը):

Այս աշխատութեան համար եկեղեցականներէն և աշխարհականներէն, որոնք հմուտ, կարող անձեր պիտի ըլլան անշուշտ, յանձնաժողովներ պէտք է կազմել այլ և այլ ճիւղերու համար, և ասոնց աշխատութեան արդիւնքներուն վրայ հիմնել բարեկարգութիւնը:

Անշուշտ օգտակար պիտի ըլլայ Յանձնաժողով մըն ալ կազմել, որուն պաշտօնը պէտք է ըլլայ մինչև հիմայ Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան նուիրուած գիրքեր, յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ և այլն, ինչ որ կայ հրատարակուած, այս բոլորը ձեռք բերել, ասոնց արդիւնքը դասաւորել և տեղեկագրել:

Արդէն սովորութիւնները անզգալապէս փոփոխութիւններ, եթէ կ'ուզէք՝ տեղական պայմաններու համեմատ բարեփոխութիւններ ներմուծած են մեր եկեղեցւոյ մէջ. ասոնք ալ նկատի պիտի առնուին անշուշտ, և պիտի կազմուի այնպիսի ծրագիր մը բարեկարգութեան, որուն արդիւնքը Հայ Եկեղեցւոյ համար պանծալի պիտի ըլլայ: Այդ ծրագրին գործադրութեամբ կ'աւելնայ Հայ Եկեղեցւոյ հրապօրը, բան մը պիտի չեղծուի անոր հայկական նկարագրէն և պիտի ըլլայ առողջ կենդանութիւն մը, որ շարունակ պիտի ճառագայթէ, պահելով իր պատմական մեծ և անժխտելի նշանակութիւնը մեր ազգային կեանքին մէջ և ոգևորելով իր ժողովուրդը բարութեան, յառաջդիմութեան և ինքնապահպանութեան ճամբուն վրայ:

Անա՛, Սրբազան Հայր, ինչ որ պիտի փափաքէի, որ Ձեր Բ. Սրբազնութեան նախագահութեան տակ գումարելի Համագումար ժողովին մէջ ուշադրութիւն գրուէր ամէնէն առաջ:

1910, Օգոստոս 25 Մնամ՝ յարգանքս
Կարմիր-Վանկ Առաջնորդ Գաղատիոյ Վիճակին
Անկիւրիս ԲԱՅԿԷՆ ՎԱՐԳՊԵՏ

Ծնթ.— Պր. Երուանդ Տէր-Մինասեանց Մշակի(Թիւ228, 1910 Հոկտ. 25. Ուրբ.) մէջ հրատարակեց այս ծրագիրը՝ յայտարարելով իր համաձայնութիւնը առաջագրուած սկզբունքներուն:

Պր. Ե. Տէր-Մինասեան, երբեմն վեղարաւոր, որ Ասուածարանութեան Լիւանսիէ եւ Փիլիսոփայութեան Տօքթօր է, եւ խանդավառ կողմնակից Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան, չափօգանց համակրանքով հրատարակելով այս ծրագիրը Մշակի մէջ՝ ցաւ յայտնեց, թէ Կովկասի եկեղեցականները անփոյթ են այս մասին, մինչ Թուրքիոյ մէջ տարբերութիւն մը կայ: Անշուշտ առանց գուշակելու, թէ Թուրքիոյ մէջ այս պահ մը յառաջ եկած շարժումը զիմնական ձեռնարկ մը պիտի չկրնար երաշխաւորել: (*)

Ահա իր խօսքերը.

«Ճշմարտութեամբ և հմտութեամբ արտայայտուած այս գաղափարների և առաջարկութիւնների մասին, որոնց չըհամաձայնել անկարելի է, ես չեմ ուզում այժմ խօսել: Ընթերցողներն անշուշտ

(*) Յառաջաբանիս մէջ դիտել տուի, թէ բարեկարգութեան ձեռնարկը Պոլսի մէջ մտցուեցաւ Բայց կ'երեւի, որ Ազգ. Պատրիարքարանը բան մը ընել կ'ուզէ այս մասին. որովհետեւ Արշարունի Յովհաննէս Պատրիարք նոր Երջարեւելանով մը (Թիւ515 և 1912 Ապրիլ 18 Թուակիր) կը հետապնդէ ձեռնարկը՝ Առաջնորդերու և գաւառաց կրօն. ժողովներու կարծիքներն ու դիտողութիւնները ուզելով: Եւ ես, որ աւելի չէի ունեցած այս ծրագիրը զրկել Դուրեան Եղիշէ Պատրիարքին, ճամբորդութեան պատճառով, այս անգամ զրկեցի զայն Յովհաննէս Պատրիարքին՝ հանելով Մշակէն:

իրանք կը նկատեն, թէ որչափ մտածված, կշռված և արդարացի են Բարգէն Եպիսկոպոսի նկատողութիւնները: Ինձ այս դէպքում, ինչպէս և ամեն նման դէպքերում, մի ծանր հարց է զբաղեցնում: Թիւրքահայերը համազգային ժողովի և եկեղեցական բարեկարգութեան լուրն առնելուն պէս սկսել են ժողովներ գումարել, իր ձեր ու ծրագիրներ մշակել և այլն: Իսկ ի՞նչ են մտածում մեր առասանյերը, այդ անյայտ է մնում: Մի՞թէ յիբաւի ուսասանայ հոգեւորականութիւնն այնքան մեռած է մտաւորապէս, որ նրան իր եկեղեցու դրութիւնն անգամ մաշող քնից արթնացնել չէ կարողանում: Ինչո՞ւ մինչև այժմ գոնէ չէ լսվում՝ այս ինդրում ո՛չ միայն առասանայ, այլ և առհասարակ ամբողջ հայ հոգեւորականութեան մէջ ամէնից աւելի հեղինակաւոր և կարող անձնաւորութեան՝ Ատրպատականի առաջնորդ Կարապետ Եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեանի ձայնը: Ով կուզէ թող չլսօսի, բայց նրա լուծիւնը ցաւալի և դատապարտելի է միաժամանակ, որովհետեւ շատերն են սպասում նրա խօսքին»:

Վ Ե Ր Ձ

ՎՐԻՊԱԿԱՑՈՅՑ

Էջ	Տող	Վ.բեպ	Ուղիղ
24	4	յայտնէ	յայտնէ+
»	5	կը մանէ	կը մանեն
70	2-3 (վարկն)	Ա. Պ. Ի	Ա. Բ. Ի
77	25-26	տղերու մեջ տարեկան	քառը կրկնուած է մեկը ջնջել:
79	11	հիմերուն	հիմերուն վրայ
81	18	Ա.մենէ	Ա.մենէն
90	19	որ նայն իսկ	որ իւր իսկ

Գ Լ Խ Ա Կ Ա Ր Գ

	Էջ
Յիշատակ	Գ
Յանաչաբան	Ե
Այլեւայլ ուսումնասիրութիւններ եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան վրայ . . .	ԺԱ
§ Վարդապետութիւն	1
§ Խորհուրդներ	6
§ Պատճամուկ	16
§ Պահի	34
§ Տօնի	37
§ Բեմը	40
§ Պատճօնեութիւն	43
§ Վանականութիւնը	49
§ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ոգին . . .	51
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ	
Ա.) Արդի Հայաստանեայց Եկեղեցին . .	56
Բ.) Ծրագիր Հայ. Եկեղեցւոյ բարե- կարգութեան	92

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ.Ի ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա. ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. **ԿՐԼԻԿԻՅ.** (արձանագրում **Լուսաչէն**). Տիփիս, 1896. Ը.ծլ. էջ 40 :

2. **ԾՈՎՔ, ՏԼՈՒՔ, ՀՈՌՄԱԿԱՅ** (արձանագրում **Հանդէս Օմսորեայէն** և նոխացում արքագրութիւններով, Յաւելումներով և Լարստով մը). Վիեննա, 1904. Ը. ծլ. էջ Ը+119 :

3. **ԿՈԼՈՏ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԱՏՐԻԱՐԻՔ** (մասամբ արձանագրում **Հանդէս Օմսորեայէն** և նոխացում արքագրութիւններով և յաւելումներով). Վիեննա, 1904. Ը.ծլ. էջ Ը+227 :

4. **ԵՂԻՇԷ.** **ԳՅՅՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄ** (պատկում Յովսէփ-Իզմիրեանց մրցանակով. արձանագրում **Հանդէս Օմսորեայէն**). Վիեննա 1908. Ը. ծլ. էջ ԻԲ + 436 :

5. **ՀԱՅՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳՍՐՈՒ ՄԷՋ (ԵՂԻՇԷ ԳՅՅՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄ** զիրէն յապառում գլուխներ **ՆՈՐ ՅՍԻՒԼՈՒՍԾՆԵՐՈՎ**) սպ. Վ. և Հ. Տէր. Ներսէսեան. Կ. Պոլիս, 1912, Ը.ծլ. էջ ԺԶ+102 :

Բ. ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

6. **ԺՈՂՈՎՈՒԹՅՈՒՆ ՏՕՆԱՅՈՅՅԸ.** Տօնացոյցի և Տօներու մասին կարեւոր և պարզ գիտելիքներ. սպ. Յ. Մասթուսեան, Կ. Պոլիս, 1901. Ը.ծլ. էջ 86 :

7. **ՄԻՆՆԱՃԱԹ** (Տուա՛ Բիքապը), յաշկապէս պատրաստում բուրբեղէն խօտոյ Հայոց համար. **Մերթող սպագրութիւն.** Յ. Մասթուսեան. Կ. Պոլիս, 1904, ԺԶ.ծլ. էջ ԻԳ+304 : ~~Կ. Պոլիս~~ սպագրութիւնը մամուլի սակ :

8. **ԳՍՐՈՋՆԵՐ, Ա. Հասար.** սպ. Յ. Մասթուսեան. Կ. Պոլիս, 1904, Ը.ծլ. էջ ԺԵ+388 :

13-20

Գ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

9. **ԼՈՅՍ Շարաքերք Եկեղեցագիտական**,
 Կոր Նոբան, Առաջին Տարի, սպ. Վ. Մինասեան (=Գ. Պաղ-
 սասխան), Կ. Պոլիս, 1906. Հասոր Ա. Գ. ծլ. էջ Բ+1252.
 — Հասոր Բ. 1906. Գ. ծլ. էջ Բ+1240:

10. **ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆ** Պատմական Գրիգոր
 Պատրիարքի (Յառաջաբան և Բնագիր, արտատպում Բա-
 նասերէն) Փարիզ. 1908. միջակ Բ. ծլ. էջ Գ+149:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱՎ. Կ. Պոլսի Ազգային Մատենադարա-
 նին 300ի մօտ հայերէն Ձեռագիրներուն:

2606

2607

2608

2609

2610

2611

2013

